

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala.

Sūya-grantha-mūlā No. 41.

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ.

स्वीय ग्रंथमाला क्र. ४१.

दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाचीं
साधनें.

खंड २ रा.

Sources of
The Medieval History of the Dekkan.

Vol. II

BY

Ganesh Hari Khare.

ले:- गणेश हरी खरे.

[८५६]

किंमत २ रु.

[A. D. 1934

Price 2 Rs.

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_184518

UNIVERSAL
LIBRARY

प्रस्तावना

प्रस्तुत पुस्तक हा दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाची साधनें या मालेचा दुसरा खंड आहे. यांत १३ प्रकरणे असून २० साधनांचा परामर्श घेतला आहे. यांत ४ ताम्रपट व १२ शिलालेख यांची मूळे दिली आहेत व राहिलेल्या ४ साधनांवर टिपणे लिहिली आहेत. या ४ साधनांपैकी दौलताबाद ताम्रपटाचें मूळ इतरत्र प्रसिद्ध झालेलेंच आहे. उरलेल्या तीन साधनांची मूळे मी देऊं शकलों नाहीं.

या पुस्तकात जे ताम्रपट शिलालेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्याची मूळे किंवा ठसे हे मंडळाच्या संग्रहात आहेत. अभ्यासना ते केव्हांही पहावयास मिळतील.

या खंडात ज्या ताम्रपटशिलालेखांची मूळे दिली आहेत ते सर्व पहिल्या खंडाप्रमाणे नवीन आहेत. त्यांची मूळे इतरत्र कोठेंही प्रसिद्ध झालेली नाहीं. फक्त असोर्गे ताम्रपट (प्रकरण क्र. १३) पहिल्या खंडात प्रसिद्ध झाला आहे. पण त्यावेळी तो केवळ मजकडे आलेल्या वाचनावरून प्रसिद्ध केला होता. पुढें तो ताम्रपटच प्रत्यक्ष मंडळसंग्रहात दाखल झाला. तेव्हा मूळ व मजकडे आलेलें वाचन यात मोठी तफावत पडलेली दिसून आली. अर्थात् त्याचें सुधारलेलें वाचन देणें भागच झाले. एपिग्राफिया इंडिका सारख्या अव्वल दर्जाच्या नियतकालिकांतही असे प्रसंग आलेले आहेत. उदाहरणार्थ, अमगाची ताम्रपट घ्या. याचें प्रसिद्धीकरण अनेकदां झालेलें आढळतें.

यात आलेल्या साधनांचें वर्गीकरण केल्यास ती कालदृष्ट्या श. ७३२ व १५२० या दोन शकामधील आहेत. भाषेच्या दृष्टीनें पाहिल्यास ४ लेख ज्ञानेश्वर पूर्वकालीन मराठी, एक ज्ञानेश्वरकालीन मराठी, एक ज्ञानेश्वरोत्तर कालीन मराठी, ३ जुन्या कानडीतील आणि ७ संस्कृत आहेत.

ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन मराठी भाषेचे फारच थोडे नमुने आपणास माहीत आहेत. महानुभावाचे ११२ ग्रंथ जरी ज्ञानेश्वर पूर्वकालीन आहेत तरी या खंडांत प्रसिद्ध केलेल्या सावरगाव (श. १०८६), तेर (श. १०८६), नेवासे (श. ११६१), या शिलालेखांच्या मानानें बरेच अलीकडचे आहेत. या खंडांतील व याच मालेच्या पहिल्या खंडांतील मराठी शिलालेख सोडून दिले तर इतरत्र प्रसिद्ध झालेले ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन शिलालेख सारे सहा आहेत. या दोन खंडात ज्ञानेश्वरपूर्वकालीन मराठी भाषेतील ५ लेख आले आहेत. ही संख्या थोडी असली तरी मराठीचे अति प्राचीन नमुने म्हणून या लेखांना फार महत्त्व आहे हें सांगण्याची जरूर नाहीं.

नेवासे येथील मराठी शिलालेख श. ११६१ चा म्हणजे ज्ञानेश्वरांच्या अगो-
दर सुमारे ५० वर्षे कोरलेला आहे. या लेखात कणैरेश्वर देवाचा उल्लेख आहे.
कणैरेश्वर हे करवीरेश्वर या रूपाशी संबद्ध असे रूप आहे. ज्ञानेश्वरांनी करवीरेश्व-
राचे देवळांत बसून ज्ञानेश्वरी लिहिली असा प्रवाद आहे. तो खरा की खोटा हे
सांगता येत नाही. पण नेवासे येथे करवीरेश्वर किंवा कणैरेश्वर या देवाचे देऊळ
होते येवढे मात्र या लेखावरून निश्चयाने ठरते.

या खंडातील परभणी ताम्रपटाकडे बऱ्याच लोकांचे लक्ष वेधलेले दिसते. त्यांत
आलेल्या चालुक्य कुलाच्या माहतीमुळे ज्याप्रमाणे कानडी विद्वानांचे त्याजकडे
लक्ष गेले त्याप्रमाणे त्यांत सोमदेव सूरी या जैन कवीविषयी माहिती आल्याने जैन
विद्वानांचे त्याजकडे लक्ष लागले. दोघानाही वरील ताम्रपट आपआपल्या परीने
महत्त्वाचा वाटल्यामुळे त्यांनी तो अनुक्रमे प्रद्युम्न कर्नाटक व्हाल्युम १५ अंक १ व एक
जैन नियतकालिक यांत थोड्या फरकाने छापला. याशिवाय श्री गोविंद पै व श्री.
पां. भि. देसाई यांनी भारती १ ले वर्ष ८, ९ व १० अंक व जय कर्नाटकाच्या
१९३३ सालच्या डिसेंबरचा अंक यात लेख लिहून परभणी ताम्रपटावरील विवेचना-
संबंधी अनुकूल व प्रतिकूल विचार प्रकट केले आहेत. त्यातल्या त्यात श्री. गोविंद पै
याचा लेख विस्तृत व विशेष विचारप्रवर्तक आहे. पण या विषयासंबंधीची चर्चा अजून
चालू आहे. तेव्हा त्याविषयी अनुकूल प्रतिकूल विचार प्रकट करणे योग्य नसल्याने तो
प्रश्न तसाच सोडून देतो. एकंदरीत तो ताम्रपट महत्त्वाचा ठरला येवढे मात्र निश्चित.

तेर येथे कानडी लेख सांपडला हे विशेष आहे. आज तेरच्या आसपास
कानडी बोलणाराचा मागमूमही नाही. पण सुमारे ८०० वर्षांपूर्वी तेथे मराठी भाषा
जाणणाऱ्यांप्रमाणे कानडी भाषा जाणणारेही असावेत असे वाटते. काही अंशी तीच
गोष्ट पुळुंज येथील लेखांचीही आहे. सध्या पुळुंज येथे किंवा पुळुंजच्या आसपास
कानडीचा पत्ताही नाही. पण सात साडेसातशे वर्षांपूर्वी तेथे कानडी जाणणारे काही
लोक होते येवढेच नव्हे तर पुळुंज व तिच्या आसपासची ग्रामनामही कानडी होती
असे तेथील लेखांवरून दिसते.

तेर व लातूर येथील लेखही महत्त्वाचे ठरल्याशिवाय राहणार नाहीत असे वाटते.
या दोन्ही ठिकाणच्या लेखांच्या बाबतीत मी खात्रीने सांगू शकतो की, लेखांच्या
प्रसिद्धीकरणाने युरोपियन संशोधकांनी त्या गांवाविषयी केलेल्या संशोधनांत मी
महत्त्वाची भर टाकली आहे.

अनुक्रमणिका.

अनुक्रम	विषय	पृष्ठ
९	कदंब मारडदेव याचा सावरगाव शिलालेख श. १०८६ ..	१
१०	नेवार्ते येथील दोन शिलालेख श. ११६१ व श. १ ..	३
११	यादव रामचंद्र याचा पूर शिलालेख श. १२०७ .	५
१२	वेळापूर येथील आणखी दोन शिलालेख श. १ व श. १२२२	७
१३	कदंब २ रा जयकेशिन् (गोर्वे) याचा असोगे ताम्रपट श. १ ५५	९
१४	राष्ट्रकूट ३ रा गोविंद याचा चट्टलावाड ताम्रपट श. ७३२ ...	१३
१५	चालुक्य विजयादित्य याचा बोरगांव ताम्रपट श. ५२० .	२३
१६	दौलताबाद ताम्रपटाविषयी एक टिपण	३१
१७	चालुक्य ३ रा अरिकेसगिन् याचा परभणी ताम्रपट श. ८८८ .	३३
१८	पुळुंज येथील कानडी शिलालेख श. ११२१ व श. ११४९	५६
१९	भिवघाट येथील कानडी शिलालेख	७१
२०	तेर येथील चार शिलालेख	७४
२१	लातूर येथील दोन शिलालेख... ..	८४
२२	Summary of this book in English	९१
२३	सूची	९८

शोधपत्रक

पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	४	[न]गाळा	
५	५	दिधली	दीधली
१२	१४	कूपटोम्मारिका	कूपटोम्मारिका
१२	१६	पर्व	पूर्व
१६	३३	" १८ । " १६	आहे १८ । आहे १६
४९	१५	पर	परं
४९	१५	निळयन्त	निळयन्तं
५२	३	पाम्बर	पाम्बर
६८	३	साहाणिदेवेय	साहाणि, देवेय
७२	१३	शुद्ध १५	शुद्ध १२
८५	शेवटची ओळ	इन साउथ	ऑफ सदून

संक्षेप

इंडि. अँटि. व्हॉ. इंडियन अँटिक्वेरी व्हॉल्यूम.

एपि. इंडि. व्हॉ.=एपिग्राफिया इंडिका व्हॉल्यूम.

एपि. कर्ना.=एपिग्राफिया कर्नाटिका.

जे. बी. बी. आर. ए. एस.=जर्नल ऑफ दि बींचे ब्रँच ऑफ दि रॉयल एशियाटिक सोसायटी.

द. म. इ. सा. खं.=दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाची साधने खंड.

भा. इ. सं. मं. त्रै. व. अं.=भारत इतिहास संशोधक मंडळ त्रैमासिक वर्ष अंक.

E p-Epi. Ind.=Epigraphia Indica

J. Journal

J. R. A. S.=Journal of the Royal Asiatic society

दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाचीं साधनें

खंड २ रा

१ कदंब मारडदेव याचा सावरगांव शिलालेख

श. १०८६

(श्री. ग. ह. खरे)

*उपलब्धि—प्रस्तुत शिलालेख मला सावरगांव ता. (तुळजापूर जि. उस्मानाबाद) येथें मिळाला. हा तेथील ' मल्लिकार्जुन ' नांवाच्या एका जुनाट देवालयांत एका खांब्याच्या दक्षिण बाजूवर लिहिलेला आढळला. याची लांबी व रुंदी अनुक्रमें १४ व १० इंच आणि ओळी ८ असून प्रत्येक ओळींत ११-१५ अक्षरें आहेत.

अक्षरवटिका—अक्षराचें सामान्य स्वरूप ११ व्या शतकांतील देवनागरी आहे. ' स ' व ' श ' यांतील फरक स्पष्ट आहे. ' झ ' अगदीं हल्लीं सारखाच काढला आहे. पृष्ठमात्रा कोठेंहि वापरलेली नाहीं. अनुस्वार पोकळ काढला आहे.

भाषा—मराठी गद्य आहे हें सकु, सुध, देवीचेआ कीर्तनासि, वीसोवे, द्राम, माधवनायके, फेडी तो, वगैरे रूपांवरून सहज दिसून येणार आहे.

काल—कालाचा उल्लेख 'सकु १०८६ तारण संवत्सरे आश्विन सुध १ गुरौ' असा आहे. जंत्रीप्रो गत श. १०८६ ला तारण संवत्सर येतो; पण आश्विन शु. १ ला शनिवार येतो. इंग्रजी तारीख इ. ११६४ सप्टेंबर १९ ही येते.

विषय—या लेखांत मुख्य विषय दानासंबंधीचा आहे. दान देणारा पहिला गृहस्थ मारडदेव हा आहे. याच्या पाठीमागें कडंबकुलतिलक व महामंडलेस्वर अशीं दोन उपपदें आहेत. आज आपणांस गोवें, हान-

गल व वनवासी या तीन ठिकाणचे कदंब माहीत आहेत. पण या तिन्ही कदंबांच्या वंशावळीत वरील नांव सांपडत नाही. महामंडलेस्वर पदावरून तो मांडलिक होता हें स्पष्ट आहे. पण कोणाचा हें येथें सांगितलें नाही. त्याचा नोकर भाली यानें अंबा देवीच्या कीर्तनासाठीं कांहीं विसोवे दिले. येथें कीर्तन या शब्दाचा अर्थ नेहमींचा म्हणजे गुणवर्णन हा नसून देऊळ हा घ्यावा असें मला वाटतें. ताम्रपटशिलालेखांतून कित्येक ठिकाणीं कीर्तन या शब्दाचा देऊळ असाच अर्थ करावा लागतो (पहा—प्रसन्न कुमार आचार्य यांचा A dictionary of Hindu Architecture हा ग्रंथ; पृ. १३० ते १३२). विंशोपक या संस्कृत शब्दापासून (वीशोवअ, वीसोवा आणि त्याचें अनेक वचन वीसोवे) वीसोवा हा शब्द बनलेला दिसतो. किती वीसोवे दिले हें लेखांत सांगितलें नाही. माधवनायक व लाहिंपनायक या दोघांनीं मिळून दरमहा २ दाम दिले आहेत. या दोन पुरुषाविषयीं अधिक माहिती या लेखांत नाही. पण नायक हा शब्द हल्लीं प्रमाणेंच लेखकालीं सावकारवाचक तर नसेलना ? विस्वे व दाम हीं दोन नाणीं आज आपणास अगदीं क्षुद्र वाटतात पण जों जों मार्गील काळांत जावें तों तों विलक्षण स्वस्ताई असलेली दिसून येत असल्यामुळें त्यावेळीं या देणग्याही कोरून ठेवण्याइतक्या महत्त्वाच्या असल्या पाहिजेत हें उघड आहे. ही देणगी मात्र देवीच्या नित्यनैमित्तिक खर्चासाठीं असावी असें वाटतें. कारण ती प्रतिमास द्यावयाची आहे. यापुढें जो या देणग्या फेडणार नाही, तो कुत्रा किंवा डुक्कर वगैरे पशू होईल असें सांगितल्याचें दिसतें. पण फेडी याचा न फेडी हा अर्थ कसा होऊं शकेल ? फेडी याऐवजीं न फेडी असे शब्द असते तर फारच बरें झालें असतें. शेवटच्या ओळींत ‘ बहुभिर्व-
सुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः ’ या श्लोकाची दुसरी ओळ घेतली आहे; पहिली गाळून टाकली आहे.

वाचन.

- (१) सकु १०८६ तारण संव
- (२) त्सरे आश्विन सुध १ गुरौ कडं [ब]
- (३) कुलतिलक महामंडलेस्वर मा
- (४) रड (?) देवराणक तत्पादपद्मोपजी

- (९) वि भाली अंबादेवीचेआ कीर्तनासि वीसोवे म—
 (६) माधवनायके लाहिंपनायके मासप्रति द्रा
 (७) म २ दत्त[न] फेडी तो स्वान गावपशु— ल य
 (८) स्य यस्य य [दा] [भू] मी तस्य तस्य तदा फ[लं]

१० नेवासें येथील २ शिलालेख श. ११६१ व श.?

(श्री. ग. ह. खरे.)

*नेवासें येथील मुक्कामांत मला जे २ लेख मिळाले ते पुढें देत आहे.

१

उपलब्धि— हा लेख मोहिनीराजाचें देवळाचे जवळच उत्तरेस असलेल्या एका वाड्यांत (हा वाडा काणव देशपांड्यांचा आहे) एका वाटोळ्या दगडावर खोदलेला आढळला. दगड सुमारे १॥ फूट व्यासाचा असून त्याला दोन्ही तोंडावर वाटोळ्या २ इंच रुंदीच्या व १ इंच जाड अशा अंगच्याच पट्ट्या दाखविल्या आहेत. माथ्यावर दोन इंच रुंद वर्तुळामध्यें असलेल्या खोल भागांत लेख खोदला आहे. लेखाच्या ओळी ६ असून त्यांत अनुक्रमे १३, १८, १५, १९, २५, २५, अक्षरें आहेत. शेवटच्या ओळीशिवाय बाकी लेख शाबूद आहे.

अक्षरवटिका— अक्षरांचें सामान्य स्वरूप १२ व्या शतकांतील यादवांच्या शिलालेखाप्रमाणें आहे. पृष्ठमात्रा कोठेंही उपयोगांत आणलेली नाही. ' श्री ' वर वेलांटी खेरीज डाव्या अंगास मात्रा दिलेली आहे. कोठें एक व कोठें दोन अशा चरणरेषा काढलेल्या आहेत. ' ए ' म्हणजे उलटा समभुजत्रिकोण आहे.

भाषा—या लेखाची भाषा संस्कृतप्रचुर मराठी असून अशुद्धता अगदीं नाही. मी आंबे येथील २ व्या शिलालेखावरीलनिबंधांत सांगितलेले आहे.

१ ही ओळ अगदीं सराच झाली आहे. अक्षरांचे थोडे थोडे भाग दिसत आहेत त्यावरून लिहिली आहे. पण हाच मजकूर तेथें आहे.

* पा. सं. १०१९८५२.

कीं, या वेळची मराठी भाषा कांहीं संस्कृत रूपें व कांहीं मराठी रूपें यांनीं बनलेली असते. हा लेख म्हणजे याचें आणखी प्रत्यंतर आहे. ईए, दे३०, देवें दीधली, हीं रूपें ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत.

काल—लेखाचा काल शके ११६१ विकारी संवत्सरे असा आहे. गत शक ११६१ ला विकारी संवत्सर आहे. या लेखांत राज्यकर्त्याचा उल्लेख नाहीं हें विशेष आहे.

विषय—ज्या खांबाला टेकून ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरी लिहिली असें म्हणतात त्या खांबावरील लेख इंडि. अँटि. व्हॉ. ४ मध्ये छापला आहे. त्यांत आरंभी 'ओंनमः [कर] वीरेश्वराय' असें वाक्य आहे. हा सर्व लेख संस्कृत भाषेत असून यांत बहुधा याच देवाच्या अखंडनंदादीपासाठीं दरमहा ६ रुपयांची वृत्ती करून दिली आहे. मला लेखाचा ठसा घेण्यास सवड मिळाली नाहीं व इंडियन अँटिकेरीमध्ये त्याची प्रतिमा दिलेली नाहीं. ओझरत्या दृष्टीनें पाहिला असतां असें वाटतें कीं, हा लेख मुसलमानी कालांतील असावा. त्या मानानें हा लेख जुना आहे. ज्याला मराठीत कण्हेर म्हणतात त्यालाच संस्कृतमध्ये करवीर असें म्हणतात. शिलालेखांत या दोन रूपांमधील 'कणैर (ईश्वर) असें रूप सांपडतें. करवीर हें कदाचित् कण्हेरचें संस्कृतीकरणही असणें शक्य आहे. 'कणैरेश्वर' हें ज्या देवाबद्दल भूमी दान केली त्याचें नांव. नेवाशाचे लोक असें सांगतात कीं, हल्लीं ज्या ठिकाणीं ज्ञानेश्वरांचा खांब आहे तेथें पूर्वीं करवीरेश्वराचें देऊळ होतें. हें म्हणणें कांहींसें खरें असावें असें वाटतें. कारण देवळापाठीमागील इमारतीचे मधले दोन दर्शनी खांब हेमाडपंती पद्धतीचे खात्रीनें आहेत. या देवाचा जुना वृत्तीकार शुक्लयजुर्वेदाच्या माध्यंदिन शाखेचा व शौनक गोत्री असून त्याचें नांव श्रीसिलूपंडित होतें. पांपूवीहरि म्हणजे खलाल पिंपरी असावी. हें गांव नेवाशाच्या सीमेवर आहे. या गांवाच्या सीमेंतील १८ निवर्तनें जमीन देवाकडे पूर्वीपासून चालूं होती असें दिसतें. ६ व्या ओळीवरून असें म्हणतां येतें कीं तत्कालीन अधिकाऱ्यानें ही जमीन वृत्तिकाराच्या पोषणाकरितां पुन्हां नव्यानें सनद देऊन चालूं ठेविली.

वाचन

(१) स्वस्ति श्री शकू ११६१ विकारी सं

(२) वत्सरे ॥ श्री कणैरेश्वरदेवाय ॥ पुराण

- (३) वृत्तिकारः । शौनकगोत्रीयः । माध्यंदिनः ॥
 (४) श्री सीलूपंडितः ॥ तथा पांपूवीहरिसमिगारे ॥
 (५) पुराण वृत्ती भूमी निवर्तने सर्वनमसे अठरा १८ ईए भूमी
 (६) कणैरेश्वरदेउमूली ॥ हे भूमि देवे पुरुषेण ॥ जीवणा दिधली ॥

२

हा अगदी छोटा म्हणजे दोन ओळींचा शिलालेख नेवासे बुद्रुक-
 मध्ये नारदमुनीच्या देवळाजवळ एका दगडावर कोरलेला आढळला.
 या लेखाच्या दोन ओळी असून त्यांत अनुक्रमे १५ व १६ अशीं अक्षरे
 आहेत. अक्षर अर्वाचीन म्हणजे तेराव्या चौदाव्या शतकांतील असून च,
 ण्य यांची रूपेच कायती ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहेत. लेखाची भाषा
 मराठी पण अगदी अशुद्ध आहे.

लेख असाः—

(१) स्त्रिलादमाठ च उदकदाना च समस्त

(२) पुण्यषान देवालयं धाउ आकुरिमाहदेति

याचा अर्थ असा दिसतो कीं, मठ बांधणें व पाणी पिण्याची व्यवस्था
 करणें हीं कामें पुण्याची खाण आहेत. आणि देवालय बांधणें हें तर त्याहूनही
 फार पुण्यकारक आहे.

११ यादव रामचंद्र याचा पूर शिलालेख श. १२०७

(श्री. ग. ह. खरे)

उपलब्धि—*प्रस्तुतचा शिलालेख मंडळाच्या प्रदर्शनांतील असून तो
 सासवड (सासवड—पुणें) जवळच्या पूर गांवाहून आणिला असल्याचें
 समजतें.

१ येथें दगड कुटला आहे. पण ' ई ' ची वेलांटी व खालचा भाग स्पष्ट
 दिसत आहे. २ ' ण ' चा उजवा भाग दिसत आहे. ३ अगदीं अस्पष्ट पण
 भाषेच्या दृष्टीनें ध किंवा न्ह पाहिजे. ४ ' ली ' चा उजवा काना व वेलांटी ही स्पष्ट
 आहेत; ' ल ' अस्पष्ट.

*पा. स. २४१८५२

वर्णन—ज्या दगडावर लेख कोरला आहे, त्याची उंची २॥ फूट, जाडी ५ इंच व रुंदी वरून खाली ९, १२ व ९ इंच अशी आहे. लेखाच्या वर डाव्या अंगास चंद्र व उजव्या अंगास सूर्य काढले आहेत. त्या खाली ११ ओळी मजकूर असून मजकुराखाली गद्धेगाळाचें चित्र आहे. पहिल्या ९ ओळी सलग आहेत. शेवटच्या २ ओळींचें, गद्धेगाळाच्या चित्रांतील गाढवाच्या कानांनीं, २ भाग झाले आहेत. दगड खडबडित असल्यामुळे अक्षरें उठून दिसत नाहीत. जो जो खाली यावें तो तो अक्षरें बारीक बारीक होत आली आहेत. शेवटच्या ओळींतील अक्षरें एकदम मोठी झालेली दिसतात.

अक्षरवटिका—लेखाचें स्वरूप १२।१३ व्या शतकांतील यादवांच्या इतर देवनागरी लेखांप्रमाणेंच आहे. पहिल्या ४।५ ओळींतील अक्षरांचें वळण जितकें रेखीव आहे, तितकें बाकीच्या ओळींत दिसत नाही. षे (ओ. २), दौ (ओ. ३) व, प्रौ (ओ. ४) या ठिकाणीं पृष्ठमात्रा आहे असें वाटतें. स्त्रीवर मात्रा आहे

भाषा—मराठी गद्य आहे.

काल—लेखाचा काल शक १२०७ पार्थिव संवत्सर आश्विनादौ असा आहे. गत शक १२०७ ला पार्थिवसंवत्सर आहे. वार दिलेला नसल्यानें मितीचा पडताळा घेतां येत नाही. कदाचित् आश्विनादौ याचा अर्थ आश्विन शुद्ध १ असेल.

विषय—लेख घाण झाला असल्यानें चांगलासा लागत नाही. पण जो लागतो त्यांत श्रीमत्प्रौढप्रतापचक्रवर्ति रामचंद्र देव, दफतरखान्यावरील मुख्य हेमाडिपंडित, सेनापति किंवा न्यायाधीश बोईदेव (?) स्त्रीपत पभुण (?) नायक, व रामचंद्रदेव यांचे उल्लेख दिसतात. बहुधा रामचंद्र देवाला कांहीं तरी इनाम करून दिल्याबद्दलचें हें दानपत्र असावें.

वाचन.

(१) स्वस्ति स्त्री सकू १२०७

(२) वर्षे ५ (पा) र्थिव सवळरे

१ शिलालेखाचा ठसा घेतां येत नाही. तेव्हां प्रत्यक्ष पाहून जसा लागला तसें वाचन दिलें आहे.

- (३) आस्विन (ना) दौ अद्येह स्त्री
 (४) मप्रौ (त्प्रौ) ढप्रतापचक्रव
 (५) तीं स्त्रीरामच(चं)द्रदेवविजय
 (६) राज्येदै तदपादपदुमोपजिवि स
 (७) कळकर्णा (रणा) धिप हेमाडि पांड
 (८) तो । त बोई — — दंडनायक । स्त्रीपत प(प्र)धु
 (भु ?)
 (९) णें नायक । रामचंद्रदेवों नाडिती जीवि....
 (१०) ठक कुळ.....
 (११) सोडि.....

१२ वेळापूर येथील आणखी दोन शिलालेख

श. ? व श. १२२२

(श्री. ग ह. खरे)

। नुकत्याच छापलेल्या 'दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाचीं साधनें खंड' १ ला. या पुस्तकांत मी वेळापूर येथील दोन शिलालेख यथाशक्ति लावून प्रसिद्ध केले आहेत. मला त्याच गांवीं आणखी दोन शिलालेख मिळाले ते पुढें देतां. हे लेख आर्किआलॉजीच्या खात्यास सांपडल्याचें दिसत नाहीं.

१

हा शिलालेख गांवाच्या मध्यभागीं अर्धवट गाडलेला असा आढळला. त्यामुळें यास उकरून काढावें लागलें. याची उंची ४। फूट आणि रुंदी वर, मध्यें व खालीं अनुक्रमें १।। फूट १।। फूट व १। फूट अशी आहे. आरंभीं सांब, त्या-खालीं ढाव्या अंगास सूर्य व उजव्या अंगास चंद्र काढला असून खालीं २ ओळी मजकूर लिहून झाल्यावर त्या खालीं कमलावर उभी असलेली २।

फूट उंचीची दिगंबर मूर्ति खोदलेली आहे. हिच्या एका अंगास तलवार व दुसऱ्या अंगास सवत्स धेनू आहे. या मूर्तीच्या डोक्याच्या दोन्ही अंगास लेखाच्या ४ओळी आहेत. हा लेख जैनांचा म्हणावा तर वर सांब आहे व वैदिक धर्मीयांचा म्हणावा तर दिगंबर मूर्ति आहे. असो. लेखाच्या एकंदर ६ ओळी आहेत; पण त्या पैकीं फक्त पहिल्या ओळींतील ' स्वस्ति श्री ' व ५ व्या आणि ६ व्या ओळींतील ' मंगल महस्त्री ' येवढीं अक्षरें लागलीं आहेत. बाकीचा भाग लागत नाही.

या शिवाय मानेयांच्या वाड्याच्या दर्शनी भागाजवळच एक चंद्र-सूर्यकिंत दगड आहे. त्यावर अक्षरांच्या कांहीं खुणा दिसतात पण लेख अगदीं अस्पष्ट असल्यानें ठसा घेण्याच्या भरीस पडलों नाहीं.

१

उपलब्धि हा लेख गांवाच्या दक्षिणेस पूर्व पश्चिम वाटेवर असलेल्या एका खडबडीत दगडावर कोरलेला आहे. याची उंची ४ फूट व रुंदी १ फूट आहे. यावर आरंभीं सांब, त्याखालीं डाव्या बाजूस सूर्य व उजव्या बाजूस चंद्र अशा आकृति आहेत. लेखाच्या ओळी १४ असून प्रत्येक ओळींत १० ते १५ अक्षरें आहेत.

अक्षरवटिका:- अक्षरांचें स्वरूप प्रसिद्ध केलेल्या लेखांप्रमाणें असून पृष्ठ मात्रा कोठेंही नाहीं.

भाषा-भाषाही पूर्वीच्या दोन लेखांप्रमाणेंच तत्कालीन मराठी आहे.

काल-लेखाचा काल श. १२२२ शार्वरी संवत्सर असा आहे. गत शक १२२२ ला शार्वरी संवत्सर येतो. पुढें ज्येष्ठ असा कांहीं तरी शब्द आहे पण तो शब्द मला अजून नीट लागला नाहीं.

विषय-या लेखांत प्रौढप्रताप चक्रवर्ति रामचंद्रदेव [यादव] त्याचा [माणदेशसंबद्ध] सर्वाधिकारी श्री जोइदेव, त्याच्या हाताखालील ब्रह्मदेव-राणा व त्याचा भाऊ बाइदेव यांचे उल्लेख असून शिवाय बाइदेवानें वटेश्वर देवाला मठ करून ओवरी दिल्याचें सांगितलें आहे. या लेखाचा लेखक दामोदर पंडिताचा मुलगा माइदेव हा आहे. कदाचित् मी प्रसिद्ध केलेल्या लेखांपैकीं १ ल्या लेखाचा लेखकही हाच असूं शकेल; कारण दोन्ही लेख एकाच गावांत व एकाच वर्षांत खोदले असून एकाच देवाविषयींचे आहेत.

वाचन.

- (१) स्वस्ति श्री शकु १२२२ सर्वरी सं {व}
- (२) स(त्स)रे ज्येष्ठादौ श्रीमत्प्रोढ
- (३) प्रतापचक्रवर्ति श्रीराम
- (४) चंद्रदेवविजयराज्योदयि त
- (५) दुपादपदुमोपजीवी सर्वाधि
- (६) कारी श्रीजोइदेव तंत(नि)निरोपि
- (७) त ब्रह्मदेअराणे तदूभ्रातर बाइ
- (८) देअराण माणदेशासंबंध वे
- (९) लापुर तेथल ध [र्म] स्थल वटेस्व
- (१०) राचें गुण मठअ केले वा† वोव
- (११) र बाइदेवें दत पाली तो स्वर्गा
- (१२) जाए न प(पा)ली तो नरका जाए लेष
- (१३) क दामोदरपंडितसुत माइदेव मंगलं
- (१४) महश्री

१३ कदंब २ रा जयकेशिन् (गोवे) याचा असोगे ताम्रपट श. १०५५

(श्री. ग. ह. खरे)

‘ दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाचीं साधनें खंड १ ला ’ यांत ‘ असोगे ’ येथील ताम्रपट प्रसिद्ध केला आहे (पृ. २६ ते ३२.). त्या-वेळीं प्रत्यक्ष ताम्रपट माझ्या हातीं आला नव्हता. आतां तो मिळाल्यामुळे ताम्रपटावरून केलेलें वाचन, लेखनासंबंधीची इतर माहिती व ताम्रपट-वर्णन हीं देत आहे. हा ताम्रपट दिल्याबद्दल त्याचे मालक श्री. गणपतराव इनामदार (असोगे) यांचे आभार मानिले पाहिजेत.

† या अक्षराविषयी शंका आहे.

वर्णन- ताम्रपटाचे ३ पत्रे असून प्रत्येकाची लांबी व रुंदी ८ $\frac{१}{८}$ " व ६ $\frac{१}{८}$ " आहे. पहिल्या व शेवटच्या पत्र्यांच्या बाहेरच्या बाजू नेहमीप्रमाणे कोऱ्या आहेत. ताम्रपटाची कडी मजकडे आलेली नाही. चार बाजूंवर अनुक्रमे १२, १३, १२, १२ अशा ओळी असून प्रत्येक ओळीत २० ते २५ अक्षरे आहेत.

अक्षरवटिका- अक्षरांचे स्वरूप १०।११ व्या शतकांतील देवनागरी आहे. पृष्ठमात्रेचा सर्वत्र उपयोग केला आहे. अनुस्वार व विसर्ग बहुधा पोकळ काढले आहेत. धा काढतांना त्या वेळच्या पद्धतीप्रमाणे धची उभी रेघ व धाचा काना यांच्यामध्ये आडवी, दोन्ही उभ्या रेघांना जोडणारी रेघ काढली आहे. ए व ई यांचीं वळणे यादवांच्या उत्तरकालीन लेखांत सांपडतात त्याचप्रमाणे जवळजवळ आहेत.

लेखनपद्धति- ब बद्दल व वापरला आहे. उदाहरणार्थ- विभर्ति (ओ. ३), कादंव (ओ. १०), बुधो (ओ. ४७) वगैरे. श बद्दल कांहीं ठिकाणी स लिहिला आहे. उदाहरणार्थ- सौर्य (ओ. २१), गलगोस्वर (ओ. २८), साके (ओ. ३८). विसर्गापुढे श किंवा स आला असतां बहुधा विसर्गाचा परसवर्ण केला आहे. उदाहरणार्थ- वश्शिवश्शिवं (ओ. २), दक्षिणस्सुमनसां (ओ. १८), र्थज्ञश्शासनं (ओ. ४९).

वाचन.

पत्रा पहिला बाजू दुसरी

(१) श्री भूयाद्विभूत्यै भवतां स वराहवपुर्हरिः [१*] पोत्रप्रांतस्थि (स्थि)

ता य ।-

(२) स्य मुस्ता स्तंवायते मही ॥१॥*]स वश्शिवश्शिवं दद्यान्मौलौ यस्य

(३) हिमद्युतिः[१*] विभर्ति नाकनलिनीमृणालशकलश्रियं ।[१२॥*]पुरा पु

(४) राणां विजये शमोः कतिचिदास्पदं । चक्रुर्लेलाटफलके श्रमस्वे

(५) दोदविदवं(वः)॥३॥*] कदंबतलमाप्तेभ्यस्तेभ्यो नेत्रत्रयार्चितः

[१*] चतुर्भु

(६) जस्समभवस्त्रौ(च्छौ)र्यधैर्यधरो नरः [॥४॥*]शक्तिमान्विबुधानंदक

(७)र(रः)स्कंद इवापरः[१*]त्रिलोचनकदंवाल्यां विभ्रदद्भुतविक्रमः[॥५॥*]

(८) स नागवल्लीकलिते कदलीषंडमंडिते । चकार कोंकणे वा

(९) सं विलासवसातिस्त्रि(श्चि)रं । [१६॥*] ततः प्रववृते वंशश्शुद्ध
शशीतांशुनि

(१०)र्मलः । अम्लानकमलोह्लासो महेस्व(श्च)रकृतस्त्रि(स्थि)तिः[॥७॥*]

कादंवप

(११) दविख्यातो राजहंसोपशोभितः । अभंग इव गंगायाः प्रवा

(१२) हो हिमवद्भिः(?)रेः । [१८॥*] एतस्मिं(स्मि)न्न(ञ्ज)यकेशिभूपतिरभूदं
भोगिगर्भो

पत्रा दुसरा बाजू पहिली

(१३) द्रवै रत्नैरर्थिहितैश्चकार सफलं यस्त्यागसिंहासनं । [१*] निश्श(शं)

(१४) कोंकटटे गृहीतसमरौ चालुक्यचोलाधिपौ कृत्वा रायपि

(१५) तामहेति महतीमद्धा प्रसिद्धिं गतः । [१९॥*] तस्माद्विजयादि
त्यस्सत्यवता

(१६) मग्नणीर्गुणैः प्रगुणः [१*] जातस्स यस्य कीर्त्तिर्व्विलसति लोके पताकेव
॥ [१०॥*]

(१७) जातोस्माज्जयकोशेदेवनृपतिस्सी(स्सा)क्षादिवाधोक्षजः[१*] क्षोणीर । +

(१८) क्षणदक्षिणस्सुमनसामानंदसंदोहदः[१*] यो बाल्यो(ल्ये)पि यशोदयाप-

(१९) रिगतस्सत्योल्लसन्मानसो दृष्टोदारपराक्रमो बलिजये

(२०) लक्ष्म्या समालिंगितः [॥११॥*] अस्योसा(त्सा)हसखस्य साहसवतो
निसं(शं)क

(२१) सौ(शौ)र्यस्त्रि(स्थि)तेः(ते)र्माहात्म्यं महनीयमानमहसः किं वर्णयामो
वयम् । [१*]

(२२) यस्मै विस्मयवान्वितीर्य विधिना सर्वस्वभूतां सुतां सार्धं वाणिजजत्र

(२३) जेन पृथिवीनाथः कृतार्थोभवत् ॥ [१२॥*] कृतभोगपुरावासो वि-

(२४) लसवसतिर्नृपः । स पुष्पन्नर्थिसार्थस्य विविधार्थैर्मनोरथान् । [१३॥*]

(२५) सरित्सङ्घाद्रिसंभूता शैवैर्लिङ्गैर्निरंतरा । [१*] मलप्रहारिणीत्यस्ति सा

पत्रा दुसरा बाजू दुसरी

(२६) पपापापहारिणी । [१४॥*] क्षत्रक्षेत्रक्षयोद्धूतस्फूर्ज्जद्वृजिनमार्जनात् । प्रा

(२७) सा परशुरामस्य स्वस्य नाम्नो यथार्थतान् (म) । [१५॥*] तस्यास्ती
रेस्ति भगवान्

(२८) स्वयंभूर्भुक्तिमुक्तिदः । शंभुः प्रसिद्धस्त्रो (स्थौ) ल्येन गलगोस्व (श्व)
रसंज्ञया । [१६॥*]

(२९) दत्तभक्तजनानन्दः पलसीदेशभूषणं (णः) । प्रकटीकृतमाहात्म्यस्तत्त

(३०) द्वरसमर्पणात् । [१७॥*] तस्मै पूजोपचारार्थं जाणोर्द्वरणकर्मणे । त

(३१) था चैत्रपवित्रादिपर्वणे सत्रसिद्धये । [१८॥*] तत्तद्भोगविभूत्यर्थं

(३२) भक्तिनिर्वर्मानसः । महामाहेस्व (श्व) रः प्रादाज्जयकोशिमही

(३३) पतिः । [१९॥*] कंण्णे कालगिर्याख्ये कृपटो गगरिकाभिधं ॥
ग्रामं त्रिभोग

(३४) संपन्नं सर्ववाधाविवर्जितं । [२०॥*] नमस्यं सर्वलोकस्य यावदाचंद्रता

(३५) रकं । प्रसिद्धचतुरात्राटं (ट) पर्वसीमासमन्वितं । [२१॥*] तपो
निष्ठागरिष्ठस्य

(३६) शिवशक्तेस्तपोनिधेः । वारिधारां समुस (त्सृ) ज्य पाणौ तत्पिंडिकात्

(३७) टे । [२२॥*] सर्वप्रधानसंमत्या पुरोहितपुरस्सरो [१*] विद्यावदातवदने

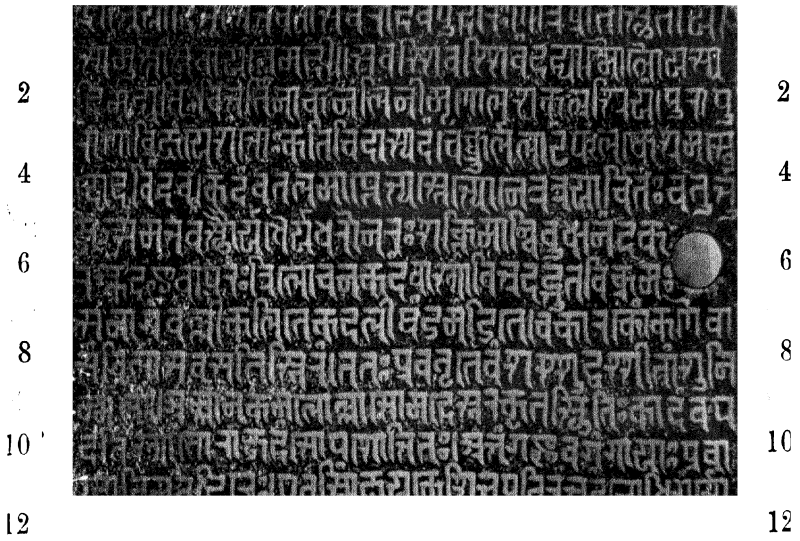
पत्रा तिसरा बाजू पहिली

(३८) विद्वद्भगोन्तिकस्त्रि (स्थि) ते ॥ [२३॥*] सा (शा) के शरशराशांके
प्रमादिपरिवत्सरे ।

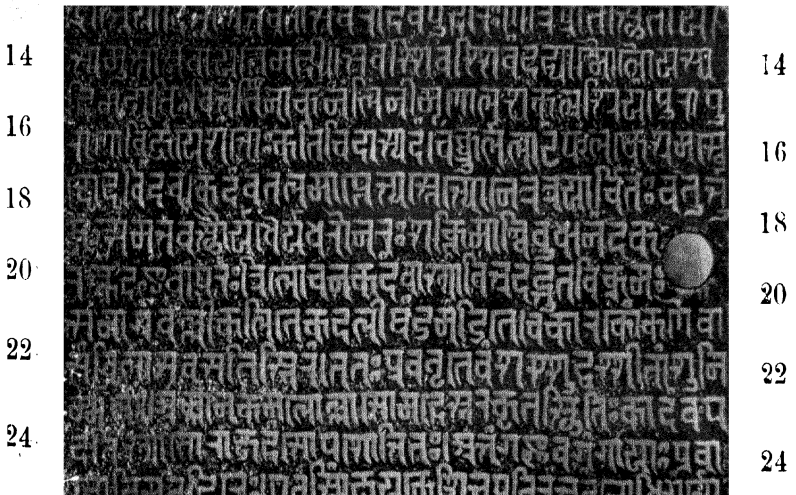
(३९) फाल्गुने शुद्धपक्षस्य प्रतिपद्विसे शुभे । [२४॥*] सूर्योपरागे
सौर्येहि

(४०) सर्वपर्वोत्तमोत्तमे । अत्रैव चित्रचारित्रः प्राह श्रीकौंकणेश्वरः [॥*]

कंदव २ रा जयकेशिन् (गोवे) याचा असोणे ताम्रपट श. १०५५

$\frac{1}{2}$ B. I. S. M. Collection of Copperplates No. 17 scale $\frac{1}{4}$ th

$\frac{2}{2}$ B. I. S. M. Collection of Copperplates No. 17

26	॥ अथादिमं च तत्राश्विनं नवपुत्रसंगमप्रपातकृततादा	26
28	यमुत्तमं वदन्ति मन्त्रीः सर्वे शिवशिखंदद्याद्भिलाक्षस्य	28
30	देवताभिर्नैवेद्यं विजाकुलजिनिनीम्नालराक्तशिरसा पुत्रा पु	30
32	त्रिणां विंशत्यारोहः कतिचिदास्य दचि कुले तादृषत्वा यमस्त	32
34	यादविदवाकुदंवतलमाप्त्यास्त्राज्ञानवक्राचितं वतु	34
36	न समनेव ह्येत्येवं रोजनः शास्त्रिणां विबुधजनैः क	36
38	नैकदृष्टीपरेणैवात्मानकदशाग्राविचदङ्गतविक्लवः	38
40	संजायेत वा किमित्तुकदली धडजीडाताचका राकाको वा	40
42	यश्चात्मवसतिस्त्रिंशततः प्रवृत्तवशी स्यादग्नी त्रिंशु नि	42
44	रुतेऽथैव सोमिकमात्मा आमादशने कृतस्त्रितिः कादवप	44
46	दीर्घात्मा नैके देसा पुराति तं सत्तं गः वज्रगाहाः प्रवा	46
48	दयामिदं शिरः पादौ सिद्धाक शिरः पादौ च वराभिः प्रकी	48

$\frac{2}{5}$ B. I. S. M. Collection of Copperplates No. 17

38	38
40	40
42	42
44	44
46	46
48	48

Б. I. S. M. Collection of Copperplates No. 17

- (४१) आगामिभूपानभ्यर्थ्य धर्मोयं पाल्यतामिति ॥ [२९॥*] सामान्योयं
 (४२) धर्मसेतुर्नृपाणां काले काळे पालनीयो भवद्भिः । सर्वानेता
 (४३) न्भाविनः पार्थिवेन्द्रान्भूयो भूयो याचते रामचन्द्रः॥[२६॥*] स्व ।—
 (४४) दत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुंधराम् । षष्टिं वर्षसहस्रा ।—
 (४५) णि विष्टायां जायते किमिः । [१२७॥*] श्रीशारदापदसरोरुहलोल ।—
 (४६) भृंगः ख्यातिं गतो जगति जङ्गमभारतीति । श्रीसोमदेववि
 (४७) बुधो व्यदधादिदं श्रीत्रैलोक्यदेवतनुभूरुपमन्युगोत्रः । [१२८॥*]
 (४८) अनल्पशिल्पकुशलो रामदेवाभिधः शुचिः । अलिखन्निखि
 (४९) लार्थज्ञश्शासनं नृपशासनात् ॥ [२९॥*] मंगल महाश्री ॥ * ॥

१४ राष्ट्रकूट गोविंद ३ रा याचा बहुलावाड ताम्रपट श. ७३२

(श्री. ग. ह. खरे.)

उपलब्धि— हा ताम्रपट श्री. सर. आवासो मुजुमदार यांनीं खान-
 देशांतून आणला. यावर पूर्वी म्हणजे श. १८४४ सालच्या दहाव्या संमे-
 लनांत श्री. चांदोरकर यांनीं निबंध वाचला होता. त्या वेळीं त्यांनीं स्थल-
 निश्चयही केला होता. श्री. य. रा. गुप्ते यांनीं ' जर्नल ऑफ इंडियन
 हिस्टरी ' या नियतकालिकाच्या ११ व्या अंकांत एका ताम्रपटाविषयीं एक
 टिपण प्रसिद्ध केलें आहे. त्या टिपणाच्या पादटीपेंत श्री. गुप्ते यांनीं, तो
 ताम्रपट श्री. आवा चांदोरकर यांनीं वाचून त्यावर निबंध लिहिल्याची
 माहिती आपणास मिळाल्याचें सांगितलें आहे. श्री. गुप्ते यांनीं टिपणांत
 दिलेली माहिती व प्रस्तुत ताम्रपट यांची तुलना करतां असें दिसतें कीं,
 ज्यावर श्री. गुप्ते यांनीं टिपण लिहिलें तो ताम्रपट हा नव्हे. असो.

वर्णन— प्रस्तुतच्या ताम्रपटाचे ३ पत्रे असून ते एका जाड
 कडींत ओवलेले आहेत. पत्र्यांची लांबीरुंदी १० " × ५॥ " असून

कडीची लांबी ४॥ " आहे. कडीच्या जोडावर बैऋ्या गरुडाची मूर्ति खोदलेली आहे. कडीचा व्यास ३" व मुद्रेचा व्यास २" आहे. नेहमीप्रमाणे पहिल्या व शेवटच्या पत्र्यांच्या बाहेरच्या बाजू कोऱ्या असून आंतील बाजू व दुसऱ्या पत्र्याच्या दोन्ही बाजू लिहिलेल्या आहेत. चार बाजूंवर अनुक्रमे १६, १५, १९, ५, अशा ओळी असून प्रत्येक ओळीत ३० ते ४० अक्षरे आहेत. दुसऱ्या बाजूच्या वरच्या दोन्ही अंगांचा व तिसऱ्या बाजूच्या वरच्या दोन्ही अंगांचा भाग खराब झालेला आहे. यामुळे तेवढ्या भागांतील लेखन अस्पष्ट आहे.

अक्षरवटिका—अक्षरांचे स्वरूप स्पष्ट देवनागरी पद्धतीवर गेलेले आहे. अक्षराच्या माथ्यावर रेघ आलेली आहे. काना हल्लीच्या स्वरूपांत दृष्टीस पडतो. मात्रा हल्लीच्या स्वरूपांतही आढळते व ब्राह्मी पद्धतीवर लिहिलेलीही आढळते. पण केवळ अक्षराच्या माथ्याच्या डाव्या अंगास आढवी रेघ न काढतां त्या आढव्या रेघेच्या टोकास उभ्या रेघेचा एक लहानसा तुकडा जोडलेला आहे. अशा प्रकाच्या मात्रेचे परिणत स्वरूप म्हणजेच पृष्ठात्रा असावी असे वाटते. अनुस्वार व विसर्ग दोन्ही बहुधा पोकळ काढले आहेत. ग, श, ख यामध्ये असलेला फरक नीट ध्यानांत ठेवला तरच तिन्ही अक्षरांत चटकन फरक करता येईल. स व भ यामधील फरकही सूक्ष्म आहे.

लेखनपद्धति— ब बद्दल सर्वत्र व वापरला आहे. कांहीं ठिकाणी न बद्दल अनुस्वार लिहिला आहे. उदाहरणार्थ— संवध्यमानकां (कान्) (ओ. ३०), महत्तरादीं (दीन्) (ओ. ३१), समेतोपि सं (सन्) (ओ. ८). रि बद्दल ऋ कांहीं ठिकाणी वापरला आहे. उदाहरणार्थ— कृतयुगश्रु (श्रि) य (ओ. १४), कृ (क्रि) योत्सपर्ण (ओ. ४१), द्वातृ (त्रिं) शद (ओ. ४०).

भाषा— गद्यपद्यमिश्रित संस्कृत आहे.

कालनिश्चय— यांत दान दिल्याचा काळ श. ७३२ सर्वधारिन् संवत्सरा आषाढ बहुल अमावास्या सूर्यग्रहण असा सांगितला आहे. येथे ७३२ हा शकाच्या चालू सालाचा आकडा आहे हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. संवत्सराचें नांव नुसतें गत नसून गतगत आहे असे वाटते. चालू शक ७३२ म्हणजे गत शक ७३१ या वर्षी आषाढ वद्य अमावास्यास सूर्यग्रहण येत असून, त्या दिवशीची इंग्रजी तारीख इ. ८०९ जुलै १६ ही आहे (पिछे—

इंडियन एफिमरीज व्हॉ. १, भाग १, पृ. २३०). वणी ताम्रपटाच्या काल-लेखनांतही हीच पद्धत दिसून येते. तेथे, शक ७३० सांगितला असून संवत्सर मात्र गत शक ७२८ शी जुळणारा असा व्यय सांगितला आहे.

स्थलनिश्चय— या ताम्रपटांत पुढील गांवे आली आहेत. (१) **श्रीमयूरखण्डी**— नाशिक जिल्ह्यांतील कळवण तालुक्याच्या दक्षिणेस असलेल्या डोंगराच्या ओळींतील मारकिंड नांवाचा डोंगरी किल्ला म्हणजेच **मयूरखण्डी** हें प्रसिद्ध आहे. (२) **निम्बस्थालि**—येथील ब्राह्मणाला दान केलें आहे. याचें हल्लींचें रूप नीमथळी-डी असें असावें. (३) **व(ब)हुला**— ज्या विषयांतील गांव दान केलें त्या विषयाचें नांव. हा भाग हल्लीं पूर्वखानदेश जिल्ह्यांतील पाचोरे तालुक्यांत मोडतो. (४) **व(ब)हुलावार**— दान केलेल्या गांवाचें नांव. हें गांव मजपाशीं असलेल्या नकाशांत दाखविलेलें नाहीं. (५) **व(ब)हुला नदी**— ही पाचोरे तालुक्यांत पाचोऱ्याच्या आग्नेयीकडून वायव्येकडे वहात येत आहे. (६) **वरग्राम**— हल्लीं याचें रूप वडगांव असें असावें; पण लेखांत उल्लेखिलेल्या ठिकाणीं हें गांव सांपडत नाहीं. (७) **राजउरा**— पाचोऱ्याच्या आग्नेयीस ८ मैलांवर राजुरी बुद्रुक व राजुरी खुर्द अशीं दोन गांवे आहेत. त्यांपैकी कोणतें तरी एक येथें विवक्षित असेल. (८) **वारीखेर**—पाचोऱ्याची आग्नेयी व पूर्व या दिशांमध्ये पाचोऱ्याहून ७ मैलांवर वारखेडी बुद्रुक व वारखेडी खुर्द अशीं दोन गांवे आहेत. दोहोंमध्ये बहुला नदी आहे. तिच्या दक्षिण तीरावरील वारखेडी खुर्द हें गांव येथें विवक्षित असावें.

इतर माहिती— ज्या ब्राह्मणास दान केलें आहे त्याचें नांव **महिधरभट्ट** व त्याच्या बापाचें नांव **श्रीधरभट्ट** असें दिलें आहे. त्याचें गोत्र **आयवच्छ** (त्स) असून तो वच्छ(त्स)सगोत्री म्हणून सांगितला आहे. वत्स हें सामान्य गोत्र व आयवत्स हें उपगोत्र असावें असें वाटतें. ताम्रपट लिहणारा, वणी व नेसरी ताम्रपटांचा लेखक जो **श्रीवत्सराजसूनु अरुणादित्य**, तोच आहे. दूतकाचें नांव मात्र **श्री-वादैय्य** असें आहे.

तुलना— या पुढें नेसरी (श. ७२७), राधनपूर (श. ७३०)*

* राधनपूर ताम्रपटांत नेसरी ताम्रपटापैकी २१ ते २५ श्लोकांशिवाय बाकी सर्व श्लोक आले आहेत. म्हणून त्याचा स्वतंत्र उल्लेख पुढील कोष्टकांत केला नाहीं.

वणी (श. ७३०) व बहुलावाड (श. ७३२) या तीन ताम्रपटांची तुलना करून त्यांत कोणते श्लोक कमी झालेले आहेत हें दाखवितों. वणी ताम्रपटांत काल श. ७३० व्यय संवत्सर असा सांगितला असला तरी त्यांत दिलेला कालाचा पुढील तपशील चालू श. ७३७ किंवा गत श. ७३६ या वर्षाशी जुळत आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

श्लो. क्र.	नेसरी	वणी क्र.	बहुलावाड क्र.
१	स वोऽव्यादेधसा	आहे १	आहे १
२	भूयोभवद्बृह	" २	" २
३	पक्षच्छेदभया	" ३	" ३
४	तस्याभूतनय	" ४	" ४
५	ज्येष्ठोलंघनजातया	" ५	" ५
६	अन्यैर्न जातु	" ६	" ६
७	एकत्रात्मबलेन	नाहीं	नाहीं
८	हेलास्वाकृत	आहे ७	आहे ७
९	लब्धप्रतिष्ठ	" ८	" ८
१०	प्राभूद्वैर्यवतः	" ९	" ९
११	यस्मिन्सर्व	" १०	" १०
१२	यस्याकारम	आहे २ पाद*११	नाहीं
१३	तस्मिन्स्वर्ग	" ३ पाद†१२	आहे ११
१४	येनात्यंतदयालु	आहे १३	नाहीं
१५	संधायाशु	नाहीं	आहे १२
१६	यत्पादानतिमात्र	आहे १४	नाहीं
१७	विन्ध्याद्रेःकटके	" १५	आहे १३
१८	नीत्वा श्रीभवने	" १६	" १४
१९	लेखाहारमुखो	नाहीं	नाहीं
२०	संत्रासात्परचक्र	आहे १७	आहे १५
२१	पांड्यदेशाधिपा	नाहीं	नाहीं
२२	अंधचालुक्वय	"	"
२३	कोसलावति	"	"
२४	इत्थमेतान्यथा	"	"
२५	यश्चंचत्तुरंबु	"	"
२६	तेनेदमनिल	" १८	" १६

* यांत १२ व्या श्लोकाचे फक्त शेवटचे दोन पाद आहेत. † यांत १३ व्या श्लोकाचे फक्त पहिले ३ पाद आहेत.

प्रस्तुतच्या ताम्रपटांत नेसरी ताम्रपटांतील क्रमांक ७, १२, १४, १६, १९, आणि २१ ते २५ हे श्लोक नाहीत. यांपैकी नेसरी ताम्रपटांतील २१ ते २५ हे श्लोक नेसरी ताम्रपटांशिवाय इतर ताम्रपटांत आलेले नाहीत. क. ७ चा श्लोक इतर ताम्रपटांत आला असला किंवा नसला तरी तो गोविंदाच्या बापाविषयी असल्यामुळे तो सोडून देऊ. बाकीच्या ४ श्लोकांत पुढील विषय आले आहेत. (१२) गोविंदाचा बाप गोविंदास कंठिका देतो, पण तो परत करतो. (१४) गोविंदाच्या बापाने गंगाला कैदेत टाकले असता त्यास गोविंद सोडतो; पण गंग प्रतिकूल वर्तन करू लागल्यामुळे त्यास पुन्हा कैद करतो. (१६) मालव नायक स्वबलाचा विचार करून गोविंदापुढे नम्र होतो. (१९) वेङ्गेश्वर शहराचा बाहेरचा तट बांधून देतो. या चार गोष्टी या ताम्रपटांत सहेतुक गळल्या गेल्या आहेत किंवा यदृच्छया गळल्या आहेत याचा विचार केला पाहिजे.

वाचन*

वृत्तः— १, १७, १८, २० अनुष्टुभ, २, ६, ८ वसंततिलका; ३, ४, ५, ७, ९, १५ शार्दूलविक्रीडित; १६ आर्या; १९, २१ इंद्रवज्रा; २२ पुष्पिताग्रा.

पत्रा १ बाजू २

- (१) स वो व्याद्वेषसा धाम यन्नाभिकमल(लं) कृत(तं) हरश्च यस्य कान्तेन्दुक{लया कमलं कृतं} [॥ १ ॥*] [भू]
- (२) [यो]भवद्बृहदुरस्थलराजमानश्रीकौस्तुभायतकरैरुपगूढकण्ठः {सत्या}-
न्विता(तो) [विपु]
- (३) [ल]चक्रविनिर्जितारि(रिः) चक्रो(क्रे)प्यकृष्णचरितो भुवि कृष्णराजः
[॥२॥*] पक्षच्छे{दभया}शृ(श्रि){ताखिल}{म}{हा}
- (४) भूभृत्कुलभ्राजितात् दुर्लभ्यादपरैरनेकविमलभ्राजिष्णुरत्नान्वितात् य
{श्चालुक्यकुलदनुमवि}

* हे वाचन मूळ नाम्नपटावरून केले आहे. ताम्रपट खराब झाल्याने जी अक्षरे दिसत नाहीत ती चौकटी कंसांत व जी अर्धवट दिसतात ती मंदिरपी कंसांत घातली आहेत. ही दोन्ही प्रकारची अक्षरे वाचतांना इतर ताम्रपटांचा उपयोग केला आहे.

- (९) [बु]धवाताश्रयो वारिधेर्लक्ष्मी(क्ष्मी)न्म(म)न्दरवत्सलीलमाचि-
रादाकृष्टवां (वान्) वल्लभः [॥३॥*] तस्याभूत् { न } यः [प्रतापवि]
- (६) सरैराक्रान्तदिङ्मण्डलः चण्डांशोः सदृशोप्यचण्डकरा(र)[ता*]
प्रल्हादितक्ष्मातलः धोरो { धैर्यधनो विपक्षव }
- (७) नितावक्त्राम्बुजश्रीहरो हारीकृत्य यशो यदीयमनिशं दिङ्नायिकाभि-
र्धृतं [॥४॥*] ज्येष्ठोलङ्घन [जातयाप्यम]
- (८) लया लक्ष्म्या समेतोपि सं(स)यो(न्यो)भूनिर्मलमण्डलस्थितियुतो
दोषाकरो न कश्चित् कर्णाधस्थित { दा }
- (९) नसंततिभृतो यस्यान्यदानाधिकं दानं वीक्ष्य सुलजि(ज्जि)ता इव
दिशां प्रान्ते स्थिता दिग्गजाः [॥५॥*]
- (१०) अन्यैर्न जातु विजितं गुरुशक्तिसारमाक्रान्तभूतलमनन्यसमानमानं
येनेह बद्धम
- (११) वलोक्य चिराय गंगं दूरं स्वनिग्रहं(ह)भियेव [क*] लिः प्रयातः
[॥६॥*] हेलस्वीकृतगौडराज्यकमलामत्तं प्रवेश्या
- (१२) चिरात् दुर्मागं मरुमध्यमप्रतिवलैर्यो वस्छ(त्स)राजं वलैः गौडीयं
शरदिन्दुपादधवलं च्छत्रद्व
- (१३) यं केवलं तस्मान्नाहततद्यशोपि ककुभां प्रान्ते स्थि(स्थि)तं तत्क्षणात्
[॥७॥*] लब्धप्रतिष्ठमचिराय कलिं
- (१४) सुदूरमुत्सार्य शुद्धचरितैर्द्धरणीतलस्य कृत्वा पुनः कृतयुगश्रु(श्रि)य-
मप्यशेषां चित्रं कथं निरु
- (१५) पमः कलिवल्लभोभूत् [॥८॥*] प्राभूधै(द्धै)र्यवतः(त)त(स्त)तो
निरुपमादिन्दुर्यथा वारिधेः शुद्धात्मा परमेश्वरोन्नतशि
- (१६) रः संसक्तपादः सुतः पद्मानन्दकरः प्रतापसहितो नित्योदयः
सोन्नतेः पूर्वोद्गिरिव भा

पत्रा २ बाजू १

- (१७) [नुमानभिमतो गोविंदराजः] {सतां [॥१॥*] यस्मिन्सर्व} गुणाश्रये
क्षितिपतौ श्रीराष्ट्रकूटान्वयो(ये) जा(या)ते {याद}
- (१८) [त्रवंशन्मधुरिपावासीदलंभ्यः] परैः दृष्टाशावधयः कृतास्य सदृशा
दानेन येनोद्धता मुक्ता [हार]
- (१९) [विभूषिना स्फुटमिति] {प्रत्य}र्थिनोप्यर्थिनां [॥१०॥*] तस्मि
(स्मिन्) स्वर्गविभूषणाय जनके जा(या)ते यशःशेषतामे[कीभू]
- (२०) [यसमुद्यतान्वसुमती]मंहारमाधिच्छ(त्स)या विच्छायां(यान्) सहसा
व्यधत्त नृपतीनेकोपि यो द्वादशरूपाता{न}
- (२१) [प्यधिकप्रतापविसरै]स्संवर्तकोर्कानिव [॥११॥*] सन्धायाशु शि-
लीमुखां स्वसमयां वाणासनस्योपरि प्राप्तं व
- (२२) [द्वितवंधुजीवविभवं] पद्माभिवृद्धचान्वितं सन्नक्षत्रमुदीक्ष्य यं शर-
दृतुं पर्जन्यवदूर्जरो नष्टः कापि भया
- (२३) [त्तथा न समरं स्व] {प्रेपि} पश्येद्यथा [॥१२॥*] विध्या
(न्या)द्रेः कटके निविष्टकटकं श्रुत्वा चरैर्य निजैः
स्वं देशं स
- (२४) [मुपा]गत(तं) ध्रुवमिव ज्ञात्वा भिया प्रेरितः माराशन्वर्महीपति
र्दुतमगादप्राप्तपूर्वैः परैः { यस्ये }
- (२५) {यस्ये}च्छामनुकूलयं(या) कुलधनैः पादौ प्रणामैरपि [॥१३॥*]
नीत्वा श्रीभवने घनावनघनव्यासा
- (२६) म्वरां प्रावृषं तस्मादगतवां(वान्) समं निजवलैरातुंगभद्रातटं
तत्रस्थः [स्व*]करस्थितामपि पुनर्निःशेष
- (२७) माकृष्टवां(वान्) विक्षेपैरपिचित्रमानतरिपुयः पल्लवानां श्रु(श्रि)यं
[॥१४॥*] संत्रासात्परचक्रराजकमगात(त्त)

- (२८) त्पूर्वसेवाविधिः व्यावर्द्धांजलिशे(शो)भितेन शरणं मूर्ध्ना यद्वद्व(धि)
द्वयं यद्यद्वत्तपरार्ध्यभूषणगणैर्नाल(लं)कृत(तं) तत्तथा
- (२९) मा भैषीगितिसत्यपालितयशः धि(स्थि)त्या यथा तद्विरा [॥१५॥*]
तेनेदमनिलविद्युच्चंचलमवलोक्य जीवितमसारं
- (३०) क्षितिदानपरमपुण्यः प्रवर्त्तितो ब्रह्मदायोयं [॥१६॥*] स च
परमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वर[श्री]
- (३१) मद्धारावर्षदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरप्रभूत-
वर्षपृथ्वीवल्लभश्रीगो
- (३२) विन्दराजदेवः कुशली सर्वानेवं (व) यथासंवध्यमानकां (कान्)
राष्ट्रपातिविषयपतिग्रामकूटायुक्तकनियुक्त
- (३३) काधिकारिकमहत्तरादीं (दान्) समादिशत्यस्तु वः संविदितं यथा
श्रीमयूरखण्डीसमावासिते

पत्रा २ बाजू २

- (३४) { न } मया मातापित्रोरात्मनश्चैहिकामुष्मिकपुण्ययशोभिवृद्धये ॥
नि(नि)म्बस्थलिवांस्तव्यतचातु{र्वि}
- (३५) यसामान्यवच्छ(त्स)सगोत्रते(तै)ति(त्ति)रीयसब्रह्मचारि आयवच्छ-
(त्स) पौत्राय श्रीधरभट्टपुत्राय महिधरभट्टाय {व}
- (३६) { हु } लाविषयान्तर्गतः बहुलावारोनामा ग्रामः तस्य चाघाटनानि
पूर्वतः बहुलानदी दक्षिणतः वरग्रा

१ या लि विषयी शंका येने कदाचित् नि ही असेल.

२ येथें मी गोत्राय असा शब्द वाचून चर्चा केली आहे. पण माझ्या एका मित्रानें माझी वाचनांत चूक झाली असून पौत्राय असें वाचन केल्यानें अर्थ जास्त सरस वसतो हे दाखवून दिलें. म्हणून मी पौत्राय असें वाचन दिलें आहे.

- (३७) मः पश्चिमतः राजउरा ग्रामः उत्तरतः वारीखेर ग्रामः एवमयं
चतुराष्टानोपलक्षितो ग्रामः
- (३८) सोद्वंगः सपरिकरः सदण्डदशापराधः सभूतोपात्तप्रत्यायः सोत्पद्यमान-
विष्टिकः सधान्यहिरण्यादेय
- (३९) अचाटभटप्रावेश्यः सर्व्वराजराजकीयानामहस्तप्रक्षेपणीयः अ(आ)
चन्द्रार्काणवक्षितिसरित्पर्वतसमका
- (४०) लीनः पुत्रपौत्रान्वयकपोपभौ(भो)ग्यः पूर्व्वप्रत्तदेवब्राह्मदायरहितोभ्यं
(भ्य)न्तरसिद्ध्या भूमिच्छिद्रन्यायेन शक
- (४१) नृपकालतीतभंवत्सरशतेषु सप्तसु द्वातृं(त्रिं)शदधिकेषु सर्व्व
धारीनाम्नि संवत्सरे अ(आ)षाढबहुलअमा
- (४२) वास्यां सूर्यग्रहणपर्वणि बलिचरुवैश्यं(श्च)देवाग्निहोत्रातिथिपंचमहाय-
ज्ञकृ(क्रि)योत्सर्पणार्थं
- (४३) स्नात्वा ह्योदकातिसर्गेण प्रतिपादितः यतोस्योचितया ब्रह्मदाय-
स्थित्या भुंजतो भोजयतः कृ
- (४४) षतो कर्षयतः प्रतिदिशतो वा न कैश्चिदल्पापि परिपंथना कार्या
तथागामिभद्रनृपतिभि
- (४५) रस्मद्वंद्वैरन्यैर्वा सामान्यं भूमिदानफलमवेत्य विद्युल्लोलान्यनित्यैश्च-
र्याणि तृणाग्रल
- (४६) गजलबिन्दुच(चं)चं(च)लं च जीवितं(त)माकलय्य स्वदायनिर्विशेषो
यमस्मदायोनुमंतव्यः प्रतिपालयित
- (४७) व्यश्च यश्चाज्ञानतिमिरपटलाव(वृ)तमतिराच्छिद्यादाच्छिद्यमानकं वा
नुमोदेत सपञ्चभिर्महापात

(२४) लासवसतिर्नृपः । स पुष्पगन्तार्थिसार्थस्य विविधार्थैर्मनोरथान् । [१३॥*]

(२५) सरित्सङ्खाद्रिसंभूता शैवैर्लिङ्गैर्निरंतरा । [१*] मलप्रहारिणीत्यस्ति ता

पत्रा दुसरा बाजू दुसरी

(२६) पपापापहारिणी । [१४॥*] क्षत्रक्षेत्रक्षयोद्धूतस्फूर्ज्जद्वृजिनमार्जनात् । प्रा

(२७) सा परशुरामस्य स्वस्य नाम्नो यथार्थतान्(म) । [१५॥*] तस्यास्ती
रेस्ति भगवान्

(२८) स्वयंभूर्भुक्तिमुक्तिदः । शंभुः प्रसिद्धस्त्रो(स्थौ)ल्येन गलगेस्व(श्व)
रसंज्ञया । [१६॥*]

(२९) दत्तभक्तजनानन्दः पलसीदेशभूषणं(णः) । प्रकटीकृतमाहात्म्यस्तत्त

(३०) द्वरसमर्पणात् । [१७॥*] तस्मै पूजोपचारार्थं जाणोद्धरणकर्मणे । त

(३१) था चैत्रपवित्रादिपर्वणे सत्रसिद्धये । [१८॥*] तत्तद्भोगविभूत्यर्थं

(३२) भक्तिनिर्वर्मानसः । महामाहेस्व(श्व)रः प्रादाज्जयकेशिमही

(३३) पतिः । [१९॥*] कंण्णे कालगिर्याख्ये कृपटोग्गरिकाभिधं ॥
ग्रामं त्रिभोग

(३४) संपन्नं सर्ववाधाविवर्जितं । [२०॥*] नमस्यं सर्वलोकस्य यावदाचंद्रता

(३५) रकं । प्रसिद्धचतुराष्ट्रं (ट) पर्वसीमासमन्वितं । [२१॥*] तपो
निष्ठागरिष्ठस्य

(३६) शिवशक्तेस्तपोनिधेः । वारिधारां समुस(त्सृ)ज्य पाणौ तत्पिंडिकात्

(३७) टे । [२२॥*] सर्वप्रधानसंमत्या पुरोहितपुरस्सरो[१*] विद्यावदातवदने

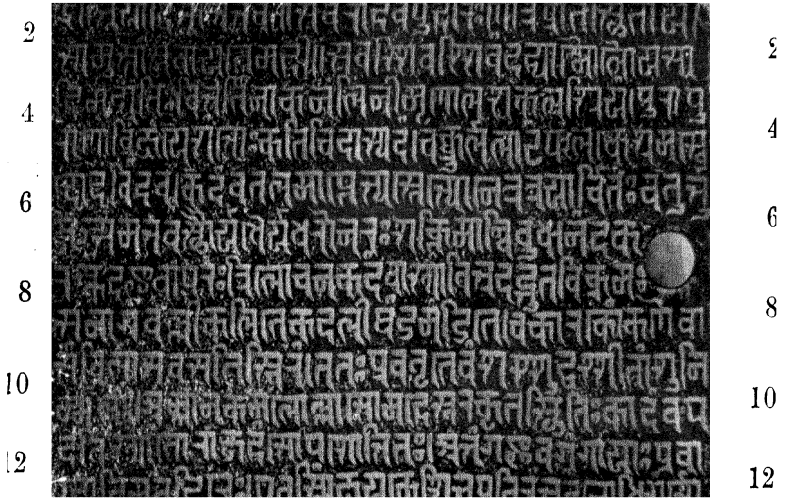
पत्रा तिसरा बाजू पहिली

(३८) विद्वद्वर्गेन्तिकस्त्रि(स्थि) ते ॥ [२३॥*] सा(शा)के शरशराशांके
प्रमादिपरिवत्सरे ।

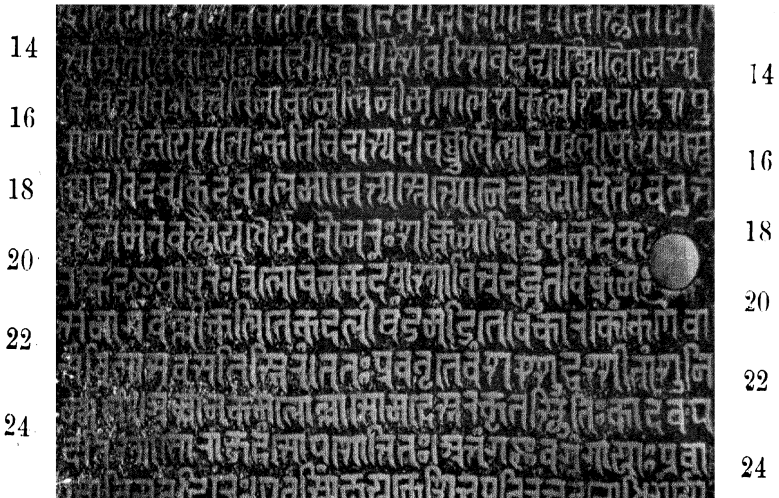
(३९) फाल्गुने शुद्धपक्षस्य प्रतिपदिवसे शुभे । [२४॥*] सूर्योपरागे
सौर्येह्लि

(४०) सर्वपर्वोत्तमोत्तमे । अत्रैव चित्रचारित्रः प्राह श्रीकांकणेश्वरः । [१*]

कदंब २ रा जयकेशिन् (गोवे) याचा असोणे ताम्रपट श. १०५५

2 B. I. S. M. Collection of Copperplates No. 17 scale $\frac{1}{4}$ th

1 B. I. S. M. Collection of Copperplates No. 17

वाचावयाचें हें समजत नाही. या शिवाय ताम्रपट बनावट असल्याने अनेक तऱ्हेचीं अशुद्धें इतकीं आहेत कीं तीं सुधारतांना मनुष्य बेजार होतो. या ताम्रपटांत देवनागरी अक्षरांचें जें स्वरूप आढळतें तें स्वरूप देवनागरी अक्षरांना शकाच्या सहाव्या शतकांत आलेलें नव्हतें. आणि ब्रह्मी चालुक्यांच्या ताम्रपटांत देवनागरी अक्षर वापरलेलें माझ्या आढळांत नाही. त्यांचे सर्व लेख कानडी वळणांत लिहिलेले आहेत.

लेखनपद्धति-विमथनैक हा शब्द **विमथनयक** (ओ. १२, १३) असा व **चैनतेय** हा शब्द **चयनतेय** (ओ. २७) असा लिहिला आहे. ओकाराबद्दल अनेक ठिकाणीं ऐकार लिहिला आहे हें सांगण्याची जरूरी नाही. ब बदल नेहमीं व वापरला आहे उ. वल (ओ. १२), विबुध (ओ. १७), बहुभिं (ओ. ४९). ऋ बदल बहुतेक रि वापरली आहे. उ. कित (ओ. ४), श्रिंग (ओ. १५), महान्निपति (ओ. ४०). श व ष यांबद्दल कित्येक ठिकाणीं स व श वापरले आहेत. उ. सरीर (ओ. ५), विसुद्ध (ओ. ८), भिशिक (ओ. २०, २१), परसुं (ओ. २४); तर काहीं ठिकाणीं स व श बदल श व ष वापरले आहेत. उ. भाशित (ओ. १८), शमस्त (ओ. २५), पंचसतीशु (ओ. ३४), शर्व-नमश्यं (ओ. ३९, ४०).

भाषा-ताम्रपट संस्कृत भाषेत आहे. पहिला व शेवटचे २ असे श्लोक सोडले तर बाकी सर्व भाग गद्यांत आहे. भाषेचा अर्थ नीट समजत नाही.

हेतू-बहुधा चालुक्य कुलांतील विजयादित्यानें, तीन वेदांमध्ये पारंगत आणि काश्यप व गोवर्द्धन गोत्री अशा ६४ ब्राह्मणांकडे पूर्वी दिलेलें दान चालू ठेवण्यासाठीं हें दानपत्र करून दिलें असावें.

कालनिश्चय-या ताम्रपटांत कालाचा उल्लेख ' विसंत्योत्तरपंचसतीशु सकवर्षप्रतीतीशु प्रवर्त्तमानात् विजयराज्यप्रवर्त्तमाने आनंदसंवत्सरे... पालगुणंप्राप्तमावाश्या व्यतीपातत्रिहय्वातैवारे सूर्यग्रहणे ' असा आहे. प्रचलित पद्धतीप्रमाणें गत शक ५२० ला कालयुक्त संवत्सर येतो. शक ५२० हें चालू वर्ष धरलें तर संवत्सर पिंगल येईल. दोन्ही प्रकारांत आनंद संवत्सर येऊं शकणार नाही. पण ८५ किंवा ८६ वर्षांनीं संवत्सर

राष्ट्रा क्षय करण्याची बाह्रस्पत्य संवत्सरगणनेत पद्धत आहे. या गणने-प्रमाणे चालू शक ५२० ला आनंद संवत्सर येतो. मात्र चालू शक ५२० किंवा गत ५१९ च्या फाल्गुन अमावास्येस ग्रहण येत नाही. योग जुळतो की नाही हे पाहिले पाहिजे.

स्थलनिश्चय— दानकारी राजाचा मुकाम गोदावरीच्या उत्तर तीरी नंद्याल गावी होता. नंद्याल म्हणजे 'नांदेड असावे.' दान दिलेल्या गांवाचे नांव "नगरशैगे" असे आहे. नगरशैगे म्हणजे हल्लीचे नागरसोम. हे गांव उच्छिख चाळिशीतले होते. उच्छिख म्हणजे आवसा असावे. याशिवाय या ताम्रपटांत जी गावे व नद्या आल्या आहेत त्या त्यांच्या प्रस्तुतच्या नांवांसह तक्रावरून पुढे देतो.

मुंडि = ?	जवलग्रामे = जवळगांव	धानर = धानोरे
अंबयग्रामे = अंबगाव	रक्तटाक = ?	वेरिवल = वेरुळ
करुव = ?	तुंगिग्रामे = तुंगी	कुमारिरवैल = कुवारखेड
नलंदे नदी = ?		करंज = करंजे

ही सर्व गावे आवशाच्या जवळपास आहेत की नाहीत हे सूक्ष्म नकाशे मी पाहिले नसल्याने सांगू शकत नाही. पण यांपैकी तुंगी, धानोरे, आवसा, नागरसोम ही गावे एकमेकांच्या जवळ आहेत.

चर्चा— या ताम्रपटांत आलेली वंशावळ व चालुक्यांची सर्वमान्य वंशावळ या पुढे मांडून दाखवितां. त्यांवरून प्रमाणभूत वंशावळ व बनावट ताम्रपटांतील वंशावळ यांत कसा फरक आहे हे चांगले दिसून येईल.

या ताम्रपटांतील वंशावळ	प्रामाणिक वंशावळ
पुलकेशिन् (श. ४००—श. ४३०)	पुलकेशिन् (श. ४७२ सुमार)
कीर्तिवर्मन् (४३०—४६०)	कीर्तिवर्मन् (४८८—५१९)
विक्रमादित्य (४६०—४९०)	२ रा पुलकेशिन् (५३१—५६४)
विनयादित्य (४९०—५२०)	विक्रमादित्य (५७७—६०२)
विजयादित्य (५२०—५५०)	विनयादित्य (६०२—६१८)
	विजयादित्य (६१८—६५६)

१ कर्नूल जिल्ह्यातील नंद्यालचा येथे संबंध दिसत नाही.

प्रमाणभूत वंशावळींतील अत्यंत महत्त्वाचा पुरुष जो २ रा पुलकेशीन तोच या ताम्रपटांत गाळला आहे. असें मानलें कीं, कीर्तिवर्मन्ला विक्रमादित्य या नांवाचा आणखी एक थोरला मुलगा होता (पण कोणत्याही प्रामाणिक ताम्रपटांत कीर्तिवर्मन्ला विक्रमादित्य नांवाचा मुलगा होता असें सांगितलेलें नाहीं.) तरी प्रस्तुत ताम्रपटांत जो काळ दिला आहे (श. ५२०) त्याचा व वंशावळ यांचा मेळ बसत नाहीं. मी आतांच दिलेल्या वंशावळींत प्रमाणभूत वंशावळींतील लोकांचे ठरलेले काळ दिले आहेत. या काळाचा विचार केला तर दर पिढीस सरासरी ३० वर्षे येतात. या ताम्रपटांत आलेल्या पुरुषांचे ३० वर्षांच्या हिशेबानें येणारे काळ दिले आहेत. त्यांत हा ताम्रपट देणारा राजा दानकालीं नुकताच गादीवर आला होता असें धरलें आहे. दोन्ही वंशावळींतील कालाचा विचार केला तर असें दिसतें कीं, कोणत्याही एका पुरुषाच्या कालाच्या बाबतींत ६० ते १०० वर्षांचे अंतर पडतें. तेव्हां ताम्रपट प्रामाणिक कसा मानतां येईल ? २ न्या पुलकेशीनपुढल्या पिढ्या मात्र दोन्हीकडे सारख्याच आहेत.

या ताम्रपटांत जीं उपपदे आलीं आहेत तीं अशींच कृत्रिम आहेत हें तुलना केल्यास चांगलें दिसून येईल. भा. इ. सं. मंडळाच्या ९ व्या वर्षाच्या २ न्या अंकांत चालुक्य विजयादित्य याचा बोपगांव ताम्रपट छापला आहे. ताम्रपट खरा आहे. यामुळें तुलनेकरितां तो घेण्यास हरकत नाहीं. दोन्ही ताम्रपटांतील पुरुष व त्यांचीं सर्व उपपदे खालील कोष्टकांत दिलीं आहेत.

बोपगांव ताम्रपट

बोरगांव ताम्रपट

१ श्री पुलकेशिवल्लभ महाराज

१ समस्तभुवनाश्रय श्रीपृथ्वीवल्लभ

२ श्रीकीर्तिवर्म षाधिवीवल्लभ महाराज

महाराजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्री पुलकेशीवल्लभ महाराज

३ सत्याश्रय श्रीपृथिवी० महाराजा० परमे०

२ परमे०, परमस्तुत्य, समस्त० श्रीपृथ्वी० महाराजा० परमे० परमभट्टा० श्रीकीर्तिवर्ममहाराज

४ विक्रमादित्य सत्या० श्रीपृथिवी० महाराजा० परमे० भट्टा०

३ परमे० परम० समस्त० श्रीपृथ्वी० महाराजा० परमे० परम

५ विनयादित्य सत्या० श्रीपृथिवी० महाराजा० परमे० भट्टा०	भट्टा० श्रीविक्कामादित्य परमे० ४ समस्त० श्रीपृथ्वी० महाराजा० परमे० परम० श्रीविनयादित्य सत्या० परमे०
६ विजयादित्य सत्या० श्रीपृथिवी० महाराजा० परमे० भट्टा०	५ समस्तराजाश्रय परमे० समस्त० श्रीपृथ्वी० महाराजा० परमे० परम भट्टा० श्रीविजयादित्य परमे०

या यादीवरून दिसून येईल कीं, बोरगांव ताम्रपटांतील उपपदें संख्येनें जास्त आहेत; शिवाय समस्तभुवनाश्रय, समस्तराजाश्रय, परमस्तुत्य व परमभट्टारक हीं उपपदें बोपगांव ताम्रपटांत मुळींच नाहीत. येवढेंच नव्हे तर बदामी चालुक्यांच्या कोणत्याही प्रामाणिक लेखांत नाहीत. भट्टारक हें उपपद शेवटच्या तिघांनाच लावलें आहे. सत्याश्रय, परमेश्वर, व महाराजाधिराज हीं पहिल्या दोघांना नाहीत. परमेश्वर हें उपपद २ च्या पुलकेशिन्नें हर्षाचा पराभव केल्यावर त्यास मिळालें असें बदामी चालुक्यांच्या अनेक लेखांतून सांगितलें आहे. याच चालुक्यांचे जो जो जास्त जुने लेख पहावे तो तो उपपदांच्या बाबतींत तर याहूनही साधेपणा दृष्टीस पडतो. उ. मंडळानें नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या व मी लिहिलेल्या पुस्तकांतील लोहणे ताम्रपटांत पहिला पुलकेशिन्, कीर्तिवर्मन् व दुसरा पुलकेशिन् यांचा पुलकेशिवल्लभ महाराज, कीर्तिवर्मा, सत्याश्रय पृथिवीवल्लभ महाराज, अशा साध्या स्वरूपांत उल्लेख आला आहे^१. यावरून बोरगांव ताम्रपट बनावट असावा असें वाटतें.

लेखक—ताम्रपटांतील मजकुराच्या शेवटीं 'महासंधिविग्रहि [क*] श्रीरामपुण्यवल्लभलिखितं' असें म्हटलें आहे. बदामी चालुक्यांपैकी विनयादित्याच्या जेजूरी व हरिहर या ताम्रपटांचा लेखक श्रीरामपुण्यवल्लभ आहे^२. पण हे ताम्रपट शक ६०० च्या नंतरचे आहेत व हा ताम्रपट तर ५२० चा आहे. तेव्हां याचा मेळ कसा बसणार ?

१ द. म. इ. सा. सं. १ पृ. ४-५

२ एपि. इंडि. प्लॉ. १९ व इंडि. अँटि. प्लॉ. ७

वाचन'

१ ला पत्रा २ रा बाजू.

- (१) ओ१ स्वस्ति जयन्त्यानिष्कितं विष्णोर्व्वाराहं क्षैभितार्णव[*]
दक्षिणैन्नतदंष्ट्राग्रविभ्रान्तभुव
- (२) न वपुः । श्रीमत् भुवनजनसंस्तुयमानव्यासगैत्र हारीतिपुत्रान्
समस्तानेकमात्राभि
- (३) सप्तमात्रभिरचिरचितवर्द्धितानां कार्तिकेयपरिरक्षणप्राप्तकल्याणां पर-
स्वरान् भ
- (४) गवान्नारणप्रसादासमासाधितवराहलाञ्छनक्षणणावशीकृतमशेषमही-
भ्रिता
- (५) नां चालुक्यानां कुलमलिद्धविष्णोरश्वमेधोऽवभ्रितस्नानपवित्रीकृत-
गात्रसरीरसा
- (६) समस्तभुवनाश्रयश्रीपृथ्वीवल्लभमहाराजाधिराजपरमेश्वरप
- (७) रमभट्टारकश्रीपुलकेशीवल्लभमहारस्य सुतः पराक्रमकौ
- (८) न्तेयंनरशाधिपरत्रिपमंडलफणिविद्धविमुद्धकीर्त्तित्रिपसिरदप्वणध्व
- (९) जविराजमनजयमंगलपटहसंकनादनंदित दिलीपराजमुजनजन
- (१०) सरैवरराजहंस परमेश्वरपरमस्तुत्यसमस्तभुवनाश्रयश्रीपृथ्वीवल्लभ
- (११) माहराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकश्रीकीर्त्तिवर्ममहाज तत्प्रियमु
- (१२) तस्य अनेकत्रिपमणिमकुटमरीचिरंजितपादपीठरायवल्लजलविम
- (१३) थनरुक् मंदरदर्पणीधौरीसिरकंदुकविनैदम्रिगमदमैदरिपुरायगज

२ रा पत्रा १ ली बाजू

- (१४) कुंभिकुंभस्तलविदुविदारणनिजखर्गचंचूर्णितकृतविराजमानमानमानो

१ हे वाचन ताम्रपटावरून केले आहे. ताम्रपटांत अनेक अशुद्धे आहेत ती दुरुस्त करणे अतिशय जिकिरीचें आहे, म्हणून तीं जशींच्या तशींच ठेविली आहेत.

२ ओं सुणेने दाखविला आहे.

३ येथे द्वे च्या पाठीमागे उभी रेघ आहे

- (१५) त्रताश्रिंगस्य परमेश्वरपरमस्तुत्यसमस्तभुवनाश्रयश्रीप्रिथ्विवल्लभमहाराज
 (१६) धिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकश्रीविक्रमादित्यपरमेश्वर तत्सूनुस'
 (१७) मधिगतनिजविजयसमुचितविततराज्यविभवश्य विवुधरसिकसमग्नि
 (१८) पुगतरिपुनरपतिसमुपलब्धकीर्त्तिपताकावभाशितदिगन्तरस्य हिम
 (१९) करकुलविलयहेतुपल्लवपतिपराजयानान्तरपरिग्रीहितकां
 (२०) चिपुरचंचूर्णितचेरचोलपाण्ड्यमाणिमकुटकुटकिरणसनीलाभिशि
 (२१) कचरणकमलस्य त्रिसमुद्रमध्यवर्त्तिभुवनमंडलाधीश्वरस्य पितुराज्ञो
 (२२) पनितलशेषस्य श्वेतानिहत्य फलमारि(त्रि ?)समुद्भवमात्राभिराज्यफल
 (२३) मधिष्टेसंसमधिविषयप्रसमनादिहिततत्मात्राराज्ञोपनश्रिप्तान्त
 (२४) रतुलतुधादैविध्वर इव श्रीरामतद्वासुदेव इव त्रिपकंडगतुपरसु

१ या पुढील पाच ओळीशा जेजूरी ताम्रपटांनील पुढील मजकूरगाची तुलना करणे बोधप्रद आहे. मात्र अशी तुलना करताना एक गोष्ट ध्यानात ठेविली पाहिजे की, या ताम्रपटांनील हा मजकूर विक्रमादित्याच्या मुलासंबंधी आहे. तर तुलनेसाठी दिलेला जेजूरी ताम्रपटांनील मजकूर विक्रमादित्यामबध्नी आहे.

‘ विक्रमादित्यपरमेश्वरभट्टारकस्य पविसहाया(य)साहसमात्र समधि(ग)तनिजवंशसमुचितचिततराज्यविभवस्य विविधरसितासितसमर-मुखगतरिपुनरपतिविजयसमुपलब्धकीर्त्तिपताकावभासितादिगन्तरस्य हिमकर-करविमलकुलपरिभवविलयहेतुपल्लवपतिपराजयानान्तरपरिगृहीतकाश्रीपुरस्य प्रभावकुलिशदलितपाण्ड्यचोळकेरळधरणिधरत्रायमान(ण)मानश्रृंगस्य अन-न्यसमवनतकाश्रीपतिमकुटकट(कूट)किरणसलीलाभिषिक्तचरणकमलस्य त्रिसमुद्रमध्यवर्त्तिभुवनमण्डलाधीश्वरस्य ’

२ या व या पुढील एक अशा दोन ओळीशा जेजूरी ताम्रपटात विक्रमादित्याचा मुलगा विनयादित्य याविषयी आलेला पुढील मजकूर तुलना करण्यासारखा आहे.

‘ समस्तविषयप्रशमनादिहिततन्मनोनुरञ्जनः अत्यन्तवत्सलत्वाद्युधिष्ठिर इव श्रीरामत्वाद्वासुदेव इव नृपांकुशत्वात्परशुराम इव राजाश्रयत्वाद् [रत इ] व ’

३ हे च्या पाठीमागे उभी रेघ आहे.

(२५) राम इव राजराजाश्रयैद्धरत इव शमस्तभुवनाश्रयश्रीप्रिय्वी

(२६) बल्लभमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमस्तुत्यश्रीविनयादित्य

२ रा पत्रा २ री बाजू

(२७) मत्याश्रयपरमेश्वर तत्प्रियसुतस्य पराक्रमव्यनतेय दीनानाथज

(२८) नमनोनिश्चलानेकत्रिपेदंडमस्तकपिंडखंडितखर्गनखसंहारि

(२९) तर्कैकलाद्यानेकमालवखलिंघात्रिपदप्पेच्छचाटणाभुजवलवष्टंभ

(३०) नान्याविधेयकितंजयजयछत्रचामरार्सिंहासनमस्तकास्तितस

(३१) मस्तराजाश्रयपरमेश्वरसमस्तभुवनाश्रयश्रीप्रिय्वीवल्लभमहार

(३२) जाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकश्रीविजयादित्यपरमेश्वर स

(३३) कलकटकसामन्तसुकसंकथाविनोदराज्यप्रवर्द्धमाने विंस्त्यो

(३४) त्तरपंचसतीशु सकवर्षप्रतीतीशु प्रवर्त्तमानात् विजयरा

(३५) ज्यप्रवर्त्तमाने आनंदसंवत्सरे वर्त्तमानां गोदावरीनद्युत्तरतटे नंद्याल

(३६) मासन्ने पाल्गुणप्राप्तमावाश्यां व्यतीपातत्रिहय्यातैवारे सूर्यग्रहणे राज

(३७) विदितविप्रकुलविमलयज्ञोपवीतनायकवाजिकाश्यपगैत्रगैवर्द्धनत्रि

(३८) वेदपारगा उच्छिब्रचत्वारिंसत् विषयाभ्यन्तरे नगरशैगेनाम ग्रामे

(३९) घटिके स्वेतछत्रसमेतपादप्रक्षालनधारापूर्वकं शर्व्वनम

३ रा पत्रा १ ली बाजू

(४०) इयं महान्निपातदत्तयातिगैवर्द्धनत्रिवेदपारगा तद्दानं त्रुषष्टिद्विजानां

(४१) पुनर्दानं दत्तयेति तद्दामसीमान्तरे पूर्वदिशै भागे मुंदिनामग्रामे तस्य

(४२) पश्चिमत नदश्चैत प्रमाणं । तस्य दक्षिणत नदनदसंगम प्रमाणं । तस्य दक्षिणत अं

(४३) वयग्रामे तस्य पश्चिमत बहुपाषाणपुंज प्रमाणं । तस्य पश्चिमन करुष ग्रामे तस्यै

- (४४) तर नदश्चैत प्रमाणं । तस्य पश्चिमत नलंदेनदिनदसंगम प्रमाणं ।
तस्य दक्षिणत ज
- (४५) बलग्रामे तस्यैत्तरत नदश्चैत प्रमाणं । तस्य पश्चिमत रक्ततटाक
प्रमाणं । तस्यै
- (४६) तरत पाषाणपुंज प्रमाणं । तस्यैत्तरत तुर्गिग्रामे तस्य पूर्वत नदिनदसंग
- (४७) मप्रमाणं । तस्यैत्तर धानरग्रामे तस्य पूर्व नदश्चैत प्रमाणं ।
तस्यैत्तर वैरि
- (४८) बलग्रामे तस्य पूर्व तटाक प्रमाणं । तस्यैत्तर उच्छिखग्रामे त
पूर्व त्रिलैचनकुंमारिखैलप्र
- (४९) माणं । तस्य पूर्व करंजग्रामे तस्य दक्षिण पाषाणपुंज । भूमिप्रमाणं
अष्टादशसहस्रं ॥ बहुभिवसु
- (५०) धा दत्तं राजभिस्सगरादिभिः यस्य यस्य यदा भूमि तस्य तस्य
तदा फ
- (५१) लं ॥ स्वदत्तं परदत्तं वा यै हरन्ति वसुंधरा षड्विंशसहस्राणि विष्ठा
- (५२) यां जायते क्रिमिः ॥ महासांधेविग्रहिश्रीरामपुण्यवल्लभलिखितं ॥

१६ दौलताबाद ताम्रपटाविषयीं एक टिपण

(श्री. ग. ह. खरे.)

परभणी ताम्रपटावर मंडळाच्या गेल्या म्हणजे १९ व्या संमेलनांत निबंध वाचला होता हें वाचकांच्या लक्षांत असेलच. त्यावेळीं त्या ताम्रपटांत आलेल्या सर्व गांवांचा पत्ता मला लागला नव्हता. पण त्यावेळीं मी जी कल्पना केली होती त्या कल्पनेच्या आधारानें शोध करीत असतां त्या ताम्रपटांतील गांवांचा तर उलगडा झालाच, पण आणखीही एका ताम्रपटांतील गांवांचा उलगडा होत आहे तो असा—

हैद्राबाद ऑर्किऑलॉजिकल सिरीज मध्ये कल्याणीचा चालुक्य राजा जगदेकमल्ल याचा दौलताबाद ताम्रपट छापला आहे

२ खे च्या पाठीमागे उभी रेघ आहे.

(क्र. २; इ. स. १९१७). या ताम्रपटांतील गावें या ताम्रपटाचे संपादक श्री. का. ना. दीक्षित व प्रो. दे. रा. भांडारकर यांस ओळखतां आलीं नाहींत. याचें कारण म्हणजे तीं गावें कोठें पहावयाचीं हें ताम्रपटावरून मुळींच ध्यानांत येत नाहीं. जेव्हां सोनवडे ताम्रपटावरील माझा निबंध छापून प्रसिद्ध झाला तेव्हां मला हा ताम्रपट पहावा लागला होता. या ताम्रपटांतील स्थलांचा निश्चय झालेला नाहीं हें माझ्या ध्यानांत होतें. पण परभणी ताम्रपटांतील एका गांवाचा उल्लेख या ताम्रपटांत आला असेल अशी माझी कल्पना नव्हती. धारवाड येथील विद्वान कार्यकर्ते वकील श्री. द. प. करमरकर यांनीं माझ्या एका पत्रास उत्तर घालून त्यांत कळविलें कीं, दौलताबाद ताम्रपटांत सविव असा जो देश आला आहे तो व परभणी ताम्रपटांतील सविव हे एकच असावेत. दौलताबाद ताम्रपटाच्या धर्तीचे जे इतर लेख आहेत त्यांत व दौलताबाद ताम्रपटांत ब बहल व वापरला आहे. तेव्हा सविव व सविव हीं नांवें एकदेशवाचक आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यांतही थोडा श्लेष आहेच. परभणी ताम्रपटांत सविवदेशसहस्र असा उल्लेख आहे; तर दौलताबाद ताम्रपटांत नुसता सविवदेश असा उल्लेख आहे. पण हा फरक विशेष महत्त्वाचा आहे असें वाटत नाहीं. या देशनामाशिवाय पुढील ग्रामनामें या ताम्रपटांत आलीं आहेत. आत्कूरुसप्तति= ज्या देशभागांत दान केलेलें गांव आहे त्याचें नांव.

नकरेगुम्मलु= दान केलेलें गांव

मुच्चुंगुरुकि= दान केलेल्या गांवाच्या पूर्वेचें गांव

परुवद्या= " " " दक्षिणेचें "

कोप्पडा= " " " पश्चिमेचें "

गोट्टणमिट्टा= " " " उत्तरेचें "

पुलगुभुंकरे= दान करताना जेथें राजाचा मुकाम होता तें गांव. हें भीमेच्या उत्तरीरावर होतें असेंही ताम्रपटांत सांगितलें आहे.

अरलूरु= ज्या तीनशें गांवांच्या गटांत राजाचा मुकाम झालेले गांव होतें त्या गटांतील मुख्य गांव.

कोरलूरु= ज्या बारा गांवांच्या गटांत राजाचा मुकाम झालेले गांव होतें त्या गटाचें मुख्य गांव.

दान केलेलें व त्याच्या भोंवतालचीं गावें शोधण्याच्या बाबतींत वरील संपादकद्वय म्हणतात की, मुच्चंगुरुंकि हें नाव हीं गावें गुलबुर्गाच्या आसपास कोठें तरी शोधिलीं पाहिजेत असें सुचवितें. कारण गुर्की अंत्य-पद असलेलीं गावांचीं नावें सामान्यतः त्या बाजूस आढळतात. मला वाटतें हीं गावें परभणी ताम्रपटांतील गावांच्या आसपास पाहिलीं पाहिजेत. कारण (१) सब्बि हें देशनाम दोन्ही ताम्रपटांत एकच आहे व (२) मिट्टा अंत्यपद असलेलीं गावें वारंगळच्या पश्चिमेस आहेत. उदाहरणार्थ हैद्राबाद संस्थानापेकीं करीमनगर जिल्ह्यांतील राजगोपाळपेठेच्या आग्नेयीस सुमारे ५ मैलांवर नरमिट्टा (Nurmitta) हें गांव आहे. मी स्वतः वरील विचारसरणीच्या अनुरोधानें शोध करित असतां मला तीन गावें ताम्रपटांतील नावांशीं जमणारी अशी आढळलीं. पैकीं कोण्णडा चें हल्लीचें नांव Koyada व अक्षांशरेखांश ७९,९,१८,११ आणि गोदणमिट्टाचें हल्लीचें नांव Gotlamitta व अक्षांशरेखांश ७९, १०॥; १८, १३ असे आहेत. हीं दोन्ही गावें राजगोपाळपेठेच्या ईशान्येस आहेत. याशिवाय कुंट आत्कूर व आत्कूर अशां दोन गावें आत्कूर या नावाशीं जुळणारीं आहेत. पण तीं वरील २ गावांपासून बरींच लांब आहेत. मजपार्शी अतिशय सूक्ष्म नकाशे नाहींत. पण ज्यांपार्शी ते असतील त्यांस आणखीही गावें या गावांच्या आसपास सांपडतील.

या गावांच्या बाबतींत हैद्राबाद येथील एंजिनिअर श्री म.दा.गाडगीळ यांस पृच्छा केली असता त्यांनी पत्र पाठवून कळविलें आहे की, या ताम्रपटांतील गावें ५३ⁿ या नकाशांत सांपडतात तीं अशीं— नकरेगुम्मलु= Nakarkomla, परिवद्या=Pariwada कोण्डा=Koheda, गोदणमिट्टा= Gotlamitta (श्री. गाडगीळ यांचें ता. ४।४।३२ चें पत्र).

१७ चालुक्य अरिकेसरिन् याचा परभणी ताम्रपट

श. ८८८

(श्री. ग. ह. खरे व श्री. शं. ना. जोशी.)

उपलब्धिः—प्रस्तुत ताम्रपट श्री. शं. ना. जोशी यांनीं परभणी येथून द. म. इ. सा.—५

श्री. नानल वकील यांच्या करवीं आणिला. यांतील वाचन दोघांनीं केलें असून टीपा, भाषांतर व सर्व विवेचन हीं श्री. खरे यांचीं आहेत.

ताम्रपटवर्णनः— या ताम्रपटाचे ३ पत्रे असून त्यांची लांबी, रुंदी व जाडी अनुक्रमें ११ $\frac{१}{२}$ " , ५ $\frac{७}{८}$ " आणि $\frac{१}{२}$ " आहे. ज्या कडीत पत्रे ओवले आहेत तिचा व्यास ४ $\frac{१}{४}$ " असून सळईची जाडी $\frac{१}{४}$ " आहे कडीच्या जोडावर २ $\frac{१}{४}$ " व्यासाची मुद्रा असून तीवर ' श्रीमदरिकेसरिणः' हा मजकूर नागरी लिपींत लिहिलेला आहे. या मजकुराखालीं वाममुख व उर्ध्वपुच्छ डुकर असून त्या खालीं डावीकडून उजवीकडे क्रमानें शंख, सूर्य, चंद्र आणि अंकुश यांचीं चित्रें खोदलीं आहेत. पहिल्या व तिसऱ्या पत्र्यांच्या आंतील बाजू व दुसऱ्याच्या दोन्ही बाजू लिहिलेल्या आहे. लिहिलेल्या ४ बाजूंवर अनुक्रमें १४, १४, १३, १० ओळी आहेत. पत्र्यांच्या कडा उंचावलेल्या असल्यामुळे लेखन सुरक्षित रहावयास पाहिजे होतें. पण दुर्दैवानें तसें झालेलें नाहीं.

अक्षरवटिकाः— यातील लिपी कानडी असून ९ व्या शतकांतील इतर प्रामाणिक लेखांशीं जुळणारी आहे. म दोन प्रकारचा काढला आहे. पैकीं एक प्रकारचा म मन्दिरं (ओ. २), यशोधाम (ओ. २७), या व इतर शब्दांत असून दुसरा प्रकार कमनीय (ओ. ११), यथार्थमुच्चे (ओ. १२), नामधेय (ओ. ३७) या व आणखी कांहीं शब्दांत आढळतो. वही दोन प्रकारचा आढळतो. य हें अक्षर स्वतंत्र काढतांना वेगळें काढलें आहे व जोडतांना निराळ्याच पद्धतीनें काढलें आहे.

लेखनपद्धतिः— कांहीं ठिकाणीं जिह्वामूलीय आला आहे. उ. तेजःकान्ति (ओ. ५), सुतःकमनीय (ओ. ११), शिरःकुड्वाक (ओ. १४), त्रिनेत्रयोःकान्तिकेय (ओ. २०), उपनिषदःकविता (ओ. २८), कचित् ठिकाणीं उपध्मानीय आला आहे. उ० श्रियःपात्र (ओ. ५), भीमःपाण्डव (ओ. ८). कांहीं ठिकाणीं अनुस्वाराबद्दल परसवर्ण केला आहे. उ० पात्रन्तस्या (ओ. ५), निळयन्तं (ओ. ९), धारन्दत्तः (ओ. ४२) सामान्योयन्धर्म (ओ. ४४), वसुन्धराम (ओ. ४९). कित्येक जागीं विसर्गाबद्दल परसवर्ण लिहिला आहे. आदर्शस्समस्त (ओ. २७), चरणस्सकळ (ओ. २९), राजभिस्सगरा (ओ. ४६), विनयस्स (ओ. २०). रेफापुढील अक्षरास सामान्यतः द्वित्व आहे; पण अपवादही आहेत. उ०

बभ्रुवर्बहवः (ओ. २५), आदर्श (ओ. २७), स्वस्त्यकाळवर्ष (ओ. ३१)
अनेक ठिकाणीं ल बदल ल वापरला आहे.

भाषा:— संस्कृत. पहिल्या २७ ओळीपर्यंत पद्य, पुढे ४४ ओळी-
पर्यंत गद्य, पुढे ५० ओळीपर्यंत पद्य व पुढे पुन्हां गद्य असा क्रम आहे.

दानहेतू:— दान देण्याचा हेतू पुढील प्रमाणे सांगितलेला आहे. लं—
बुळपाटक नावाचें एक गाव असून तें दान देणारा जो अरिकेसरिन् त्याच्या
राजधानीचें शहर होतें. त्यांत शुभधामजिनालय नावाचा एक जैन वास्ति
होता. या वास्तिविषयीचीं खंडस्फुटित, नवसुधाकर्म, बाळि आणि नैवेद्य हीं
कर्में चालावीत म्हणून एक गाव दान करण्यांत आलें आहे. दान करणारा
अरिकेसरिन् हा आहे. काल श. ८८८.

कालनिश्चय:— ताम्रपटांत कालाचा उल्लेख शक ८८८, क्षय संव-
त्सर, वैशाख पौर्णिमा, बुधवार असा आहे. पैकीं गत शक ८८८ ला क्षय
संवत्सर येत आहे. पण वैशाख पौर्णिमेस बुधवार येत नसून रविवार येत
आहे. याची इंग्रजी तारीख इ. स. ९६६ एप्रिल ८ ही आहे. अर्थात् वार
सांगण्याचा चुकला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

स्थलानिश्चय:— ताम्रपटांत पुढील गावें आलीं आहेत. [लं] बुळ-
पाटक= ३रा अरिकेसरिन् याच्या राजधानीचें गाव. याच गावांतील जिनाल-
यास वनिकदुपुलु हें गाव दान दिलें आहे. सव्विदेशसहस्रांत हें गाव
होतें. रेपाकद्वादश या पोटाभागांत तेंच दान दिलेलें गाव होतें. दरियूरु हें
दान दिलेल्या गावाच्या पूर्वेचें गाव. कट्टाकूरु हें दानभूत गावाच्या उत्त-
रेचें गाव. वेळ्ळाळपट्टु हें दानभूत गावाच्या पश्चिमेचें गाव. इळिंदिकुंट हें
दानभूत गावाच्या दक्षिणेचें गाव. अशी एकंदर आठ ग्रामनामें दानाचें वर्णन
करतांना आलेलीं आहेत. पैकीं [लं] बुळपाटक, रेपाक व कट्टाकूरु हीं तीन
गावें, करीमनगर जिल्ह्यांत (हैद्राबाद संस्थानपैकीं) मला सांपडलीं. पण
बाकीचीं सांपडेनात. यामुळे माझी गावांची ओळख चुकली तर नाहीना अशी
शंका येई. पण या शंकेचें निरसन लवकरच झालें. वरील गावांविषयीं व ताम्रपटा
विषयीं माहिती देणारा एक लेख मी निजामविजयांत प्रसिद्ध केला. (ता. ११।
८। ३१). त्यांत मी वरील गावांविषयीं माझा तर्क प्रसिद्ध करून वाचकांस
विनंति केली होती कीं, त्यांनीं माझा तर्क खोटा किंवा खरा आहे हें सांगून
ताम्रपटांतील गावांचा निश्चय करण्यास मदत करावी. या लेखास उत्तर

म्हणून एक पत्र हैद्राबाद येथील एंजिनियर श्री. म. दा. गाडगीळ यांनी धाडलें (ता. १३।९।३१.). त्यांत त्यांनीं माझा तर्क बरोबर असल्याचें लिहून ताम्रपटांतील गावें दाखविणारा नकाशा पाठविला. त्यावरून तर एकंदर ६ गावें सांपडलीं. फक्त साबिब व दरियूर हीं दोन नावें सांपडलीं नाहींत. बाकी सहा गावांचीं नकाशांतील नावें Wemalwada, Wontudpulla, Reapac, Kutkoor, Vallamputla, Illandakoonta अशीं आहेत.

इतर:- शेवटच्या दोन ओळींत (५० व ५१) हें दान देणारा, सांगणारा व खोदणारा अशा तिघांची माहिती दिली आहे. पैकीं दान देणारा अरिकेसरिन् आहे हें एकदां स्पष्ट झालें असूनही पुन्हा ५० व्या ओळींत ' अरिकेसरिणा दत्त ' असें म्हटलें आहे. या शेवट्याची आवश्यकता होतीच असें वाटत नाहीं. या दानपत्राची रचना करणारा पेद्दणभट्ट नावाचा कवि आहे. याच्या विषयीं कथितं कविपेद्दणेन भट्टेन असें म्हटलें आहे. पण येथें कथितं याचा अर्थ रचितं असाच असावासें वाटतें. वेमुलवाडा शिलालेखांवरून तन्त्रपाल नागमार्य याचा मुलगा पेद्दण नामधारी होता असें दिसतें. शिलालेखांतील व ताम्रपटांतील पेद्दण एकच असतील काय ? खोदणाराचें नांव रेव असें असून शुभधाम जिनालयाशीं म्हणजे ज्या जिनालयाच्या योगक्षेमाकरितां दान दिलें आहे त्या जिनमंदिराशीं याचा कांहीं तरी जवळचा संबंध असावा असें ' शुभधाम-जिनालयास्य ' या पदावरून उघड होत आहे.

चर्चा:- हा ताम्रपट अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाचा आहे. हा ज्या कुलाचा आहे त्याची माहिती माझ्या समजुतीप्रमाणें पंपाचें ' विक्र-

१ हा दिगंबरजेनपंथी कवी असून मूळचा वेंगी प्रांतातील राहणारा होता. यानें आपला आश्रयदाता जो २ रा अरिकेसरिन् त्याच्या सांगण्यावरून भारत किंवा विक्रमार्जुनाविजय हा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ लिहिल्याबद्दल त्यास २ व्या अरिकेसरिन्ने बच्चेसहस्र या देशविभागांतील धर्मऊरु हें गाव बक्षिस दिलें. पंपानें आपल्या ग्रंथांत खाली दिलेल्या वंशावळीतील २ व्या अरिकेसरिन्पर्यंतच्या पुरुषांची माहिती दिली आहे. पंपानें हा ग्रंथ श. ८६३ मध्ये पुलिगेरे-हल्लीचें लक्ष्मेश्वर-येथील सुंदर कानडीत रचिला. मी पंपभारताच्या राडस संपादित व कर्नाटक साहित्य परिषदसंपादित अशा दोन्ही प्रतीचा उपयोग केला आहे.

मार्जुनविजय ' किंवा ' पंपभारत ', सोमदेवसूरीचें^१ ' यशस्तिलक, ' प्रस्तुत ताम्रपट, वेमुलवाडा शिलालेख^२ व कोल्लिपारा दानपत्र^३ या पांच ठिकाणीं मुख्यतः आली आहे. चामुंडपुराण व इतर साधनें यांत या कुलाविषयी कांहीं माहिती आल्याचें कै. डॉ. का. बा. पाठक हे म्हणत असत. पण मला ती माहिती मिळालेली नाही. या सर्व साधनांचा अभ्यास करीत असतां मजपुढें जे प्रश्न उभे राहिले त्यांची उत्तरे यथामति देत आहे. तत्पूर्वी वरील ५ आधारांत जी माहिती आली आहे ती कोष्टकरूपानें पुढें देतो. तसेंच तीविषयी दुसऱ्या कोणी मतभेद प्रकट केला असल्यास तेही नमूद करतो.

पंपभारत

चालुक्य वंश

- (१) युद्धमल्ल— (१) ११ लक्ष प्रदंशावर राज्य करतो, (२) ५००
| हत्तींना तेलाची आंधोळ घालतो.
(२) अरिकेसरि— वेंगीच्या प्रधानासह निरुपम देवाच्या राज्या-
| वर आक्रमण करतो.
(३) नरसिंग, नरसिंह (४) भद्रदेव
|
(५) दुग्धमल्ल (युद्धमल्ल)
|
(६) बद्देग—भद्रदेव— (१) ४२ लढाया मारतो,
| (२) सोळदगंड ही पदवी मिळवतो,
| (३) भीमास पाण्यांत शिरून पकडतो
|
(७) दुग्धमल्ल (युद्धमल्ल)
|
(८) नरसिंह, कलि नरसिंह, नरसिंग, नरग— (१) सुभद्र मुनीचें

१ हाही एक दिगंबर जैन कवी असून यानें यशस्तिलकचंपू, नीति-
वाक्यामृत, युक्ताचतामणि, वंगेरे संस्कृत ग्रंथ लिहिले आहेत. यानें यशस्तिल-
कचंपूच्या शेवटीं स्वतःविषयी व ग्रंथरचनेविषयी काही माहिती दिली आहे. तीवरून
यानें वरील चंपूकाव्य, श. ८८१ मध्ये राष्ट्रकूट राजा श्रीकृष्ण हा मेळवाटी येथें राज्य
करित असताना आणि त्याचा सामंत व अरिकेसरिचा पाहला मुलगा बयग हा
गंगधारा येथें राज्य करित असताना, तयार केलें असें दिसत.

प्रतिबिंब, (२) लाळ शरण येतात, (३) सात माळल (माळव) मुख्यांना लुटतो, घूज्जरराज सैन्याला पळवून लावतो व गंगेच्या पाण्याने घोड्यांना न्हाऊं घालतो, (५) महीपाल पळून जातो, (६) याचा मित्र संगाचा नाश करतो, (७) याची बायको जाकवे.

(९) अरिकेसरि किंवा अरिग- गोज्जिग किंवा गुज्जिग यापासून विजयादित्याचें रक्षण करतो.

(१०) वद्दिग (१) अरिकेसरिन्चा प्रथम पुत्र (२) राजधानी गंगधारा (यशास्तिलकावरून)

(४) डॉ. फ्रीट यांच्या मते नरसिंहभद्रदेव हैं एकच नाव असून ते पहिल्या अरिकेसरिन्च्या मुलाचें नांव होतें असें त्यांनीं म्हटलें आहे. (डिनेस्टिज् ऑफ दि कॅनरीज डिस्ट्रिक्टस् पृ. ३८०). पण हैं विधान अगदींच चुकीचें आहे हैं सहज ध्यानांत येईल. (८, २) ही गोष्ट डॉ. फ्रीट देत नाहींत. (८, ६) ही गोष्ट डॉ. फ्रीट देत नाहींत व राइस शंका प्रगट करून देतात (पंपभारत, प्रस्तावना पृ. ४ पादटीप १). (८, ७) डॉ. फ्रीट यांच्या बायकोचें नाव चंद्रानना असें देतात. राइस जातवे असें देतात (पंपभारत, प्रस्ता. पृ. ४). श्री. आर. नरसिंहाचार्य जाकवे असें देतात. मूळांत पहिल्या आश्वासाच्या ३९ व्या कवितेंत जाकवे किंवा जातवे असा कोणताच शब्द नसून जेथें हा शब्द असावयाचा त्या दुसऱ्या ओळींत कांहीं जागा मोकळी असून पुढें चंद्रानना असा शब्द आहे. त्यावरून डॉ. फ्रीट यांनीं नरसिंहाच्या बायकोचें नाव चंद्रानना असें ठरविलें आहे. पण राइस यांच्या म्हणण्याप्रमाणें ते विशेषण असणें शक्य आहे. (९) याच्या बापाचें नाव डॉ. फ्रीट युद्धमल्ल असें देतात. पण ती अगदीं स्पष्ट चूक आहे. कारण पंपभारत, प्रस्तुत ताम्रपट व वेमुलवाडा शिलालेख या तिन्ही ठिकाणीं नरसिंह असें नांव आलें आहे. (१०, १) सोमदेव याला अरिकेसरिन्चा प्रथम पुत्र असें म्हणतो. अर्थात् त्याच्या मताप्रो अरिकेसरिन्ला एकापेक्षां जास्त मुलगे असावेत असें वाटतें. पण या ताम्रपटावरून भद्रदेव नावाचा अरिकेसरिन्ला एकच मुलगा होता असें दिसतें.

परभणी ताम्रपट

चालुक्य वंश (आदित्यभव)

(१) युद्धमल्ल— (१) सवा लक्ष प्रदेशावर राज्य करतो, (२) हर्त्तीना तेलाची आंधोळ घालतो, (३) कालिंग त्रयासह वेंगीचें संरक्षण करतो.

(२) अरिकेसरिन्

(३) नरसिंह— नरसिंघ आणि (४) भद्रदेव.

(५) युद्धमल्ल

(६) बद्दिग— (१) संगमाला विद्ध करतो, (२) भीमास पाण्यांतील युद्धांत पकडतो.

(७) युद्धमल्ल

(८) नरसिंघ

(९) अरिकेसरिन्— (१) याची बायको प्रख्यात राष्ट्रकूट कुलांती लोकांबिका

(१०) भद्रदेव— बद्यग (१) शुभधाम जिनालय बांधतो.

(११) अरिकेसरिन्— (१) राजधानी लेंबुळपाटक
(२) सोमदेवसूरीस दान देतो.

वेमुलवाडा शिलालेख

चालुक्य कुळ

(१) विनयादित्य ऊर्फ युद्धमल्ल (१) सवा लक्ष प्रदेशाचें रक्षण करतो, (२) तेलाचें हर्त्तीना आंधोळ घालतो,
(३) चित्रकूटाचें हरण करतो.

(२) अरिकेसरीश— बळेंच वेंगी देश घेतो.

(३) नरसिंहवर्मन्— उर्फ राजादित्य ?

(?) युद्धमल्ल

(८) नरसिंहदेव- (१) गुर्जरराजसेना जिंकतो, (२) ७ राजांना जिंकतो.

(९) अरिकेसरिन्- (१) गोविंदाच्या (गोजिजग) राज्यहरणापासून बिजाचे रक्षणे करतो, (२) बायको रेवका ?

कोलेपारा दानपत्र.

चालुक्यवंश — रणविक्रम सत्याश्रय — पृथिवीपति — महाराज —
विनयादित्य युद्धमल्ल — अरिकेसरिन्

मध्ययुगीन इतिहासांत ४ प्रसिद्ध चालुक्य कुलें झाली. एक बदामीचें, दुसरें कल्याणीचें, तिसरें वेंगीचें व चौथें प्रसिद्ध कानडी कवि पंप व संस्कृत कवि सोमदेवसूरि वगैरेनी उल्लेखिलेलें. यांपैकीं बदामीच्या चालुक्य कुलांतूनच वेंगीचें चालुक्य कुल उत्पन्न झालें^१. यामुळें वेंगीच्या चालुक्य कुलाविषयीं निराळें लिहिण्याची जरूरी नाही. कल्याणीचे चालुक्य स्वतःस बदामी चालुक्यांचे वंशज म्हणवितात. बदामी चालुक्यकाल व कल्याणी चालुक्यकाल या दोहोंमध्ये राष्ट्रकूटांची रियासत होऊन गेली. या मधल्या काळांत या दोन्ही कुलांना जोडणारे जे पुरुष होऊन गेले त्यां-
विषयीं निश्चयात्मक अशी माहिती मिळत नसली तरी कल्याणी चालुक्यांच्या लेखांतून या दोन्ही कुलांची साखळी जोडून दाखविली आहे.^२ त्या साखळीशीं आपणांस सध्यां कांहीं कर्तव्य नाही. आपणांस फक्त चालुक्यकुल सूर्य, चंद्र, नाग वगैरे कोणत्या वंशांतील आहे हें पहावयाचें आहे. बदामीचे चालुक्य स्वतःच्या लेखांतून आपण कोणत्या वंशाचे आहां हें सांगत नाहीत. ते स्वतःस मानव्यसगोत्राणां असें म्हणवितात.^३ मानव्यसगोत्राणां या शब्दांतून कांही निश्चित अर्थ काढावयाचा झालाच तर तो असा निघूं शकेल कीं,

१ वेंगी येथील चालुक्य कुलाचा संस्थापक विष्णुवर्धन हा बदामीच्या चालुक्य कुलातील प्रसिद्ध राजा दुमग पुलकेशिन याचा धाकटा भाऊ होता.

२ पहा सोनवडे ताम्रपट (भा. इ. सं. म त्रै. व. १० अं. २) कवटे, दौलताबाद, मिरज हे ताम्रपट याच ताम्रपटाच्या धर्नीवर आहेत. हे कोठें प्रसिद्ध झाले आहेत ते सोनवडे ताम्रपटाच्या लेखान दिलें आहे.

३ पहा लोहणे ताम्रपट (दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाचीं साधने खंड १ पृ. १). या लेखावरून तत्कालीन इतर ताम्रपट कोठें प्रसिद्ध झाले आहेत हेंही समजेल.

मनुच्या गोत्रांत उत्पन्न झालेले व चालुक्य यांचे गोत्र एकच होते. पण यावरून हे कुल सूर्यवंशी कीं सोमवंशी हे ठरू शकत नाही; कारण मनुपासून सर्वच मनुष्ये उत्पन्न झाली आहेत. तेव्हां सूर्य व सोम हे दोन्ही वंश उत्पन्न झाले असल्यास नवल काय ? वेगळे चालुक्यही अनेक लेखांतून स्वतःस 'मानव्यसगोत्राणां' असे म्हणत असल्याने त्यांच्या लेखांवरूनही हे चालुक्य कुल कोणत्या वंशाचे हे ठरू शकत नाही. कल्याणी चालुक्यांच्या कांहीं लेखांतून 'मानव्यसगोत्राणां' असा शब्दप्रयोग येतो.^१ पण कांहीं प्रामाणिक लेख असेही आहेत कीं, ज्यांत ते स्वतःस सोमवंशी म्हणवितात.^२ कल्याणीचे चालुक्य स्वतःस बदामीच्या चालुक्यांचे वंशज म्हणवीत असल्याने कल्याणीचे चालुक्य ज्या वंशाचे आहेत असे ठरेल त्याच वंशाचे बदामीचे चालुक्यही निदान कल्याणी चालुक्यांच्या मताने ठरेल. आज जो ताम्रपट हातीं आला आहे त्यांत चालुक्यकुल सूर्यवंशी होते असे सांगितले आहे.^३ अर्थात् येथे परस्पर विरुद्ध विधाने आली. यामुळे ३ तर्क संभवतात. (१) चालुक्य कुल सूर्यवंशी असावे. (२) चालुक्य कुल सोमवंशी असावे. (३) दोन तऱ्हेचीं चालुक्य कुले असून कांहीं सूर्यवंशी तर कांहीं सोमवंशी असावीत. या तीन विधानांपैकी कोणते विधान खरे हे, मला वाटते, आणखी पुराव्याशिवाय निश्चयात्मक सांगता येणार नाही. पण तिसरे विधान शक्य दिसत नाही.

हे चालुक्य कुल कोठे राज्य करीत असे हा यापुढील प्रश्न आहे. पंपाने आपला भारत किंवा विक्रमार्जुनविजय हा ग्रंथ लक्ष्मेश्वरच्या उत्तम कानडीत लिहिला असून त्यांत त्याने आपल्या आश्रयदात्याच्या कुलाची स्तुति केली आहे. यामुळे सामान्यतः सर्वांची अशी समजूत झाली की, हे कुल किंवा त्यांतील कांहीं पुरुष लक्ष्मेश्वर व त्याच्या आसपासचा प्रदेश यांवर राज्य करीत असावेत. उ० राइस म्हणतात की, " Meanwhile certain offshoots of the family (=Chalukya) retained a measure of power in various parts, among whom were the

१ ५ बी टीप पहा.

२ पहा Epi. Ind. १३, ३८, १५, १०६, १५, ३४९.

३ अस्त्यादित्यभवो वंशश्चालुक्य इति विभुतः (परमणी ताम्रपट)

द. म. इ. सा.-६

rulers of the state of which Puligere was the capital.”
 डॉ. फ्रीट म्हणतात, “ Also, as Pampa specifically states that he wrote in the pithy Kanarese of Puligere, the village of Dharmauru may be safely identified with the neighbouring Dambal in the Dharwar District and this locates the authority of Arikesarin II ”^२ रा. नरसिंहाचार्य, म्हैसूरच्या आर्किऑलॉजी खात्याचे माजी सुपरिंटेंडंट म्हणतात, ‘ ई कवि पुलिगेरेय राजनाद चळुक्यवंशोत्पन्ननाद अरिकेसरिय आस्थानपंडित-वागिदनु.^३ ’ डॉ. बार्नेट यांनीही हें कुल व लक्ष्मेश्वर यांचा खात्रीने संबंध होता असें समजून लक्ष्मेश्वर येथील एक लेख संपादित असतां या कुलावर एक टीप दिली आहे.^४ या टीपेची तेथें आवश्यकता काय हें मला नीट समजत नाही. तथापि डॉ. बार्नेट यांच्या मताचा अंदाज करण्यास तें एक साधन आहे. तेही ‘ About this time Puligere was under the rule of Arikesarin II ’ असें म्हणत आहेत. वर उद्धृत केलेल्या या वचनांवरून वरील विद्वानांच्या मते हें चालुक्य कुल किंवा त्यांतील एक पुरुष लक्ष्मेश्वरच्या बाजूस होता असें ठरूं पाहतें. पण या मतावर माझे पुढील आक्षेप आहेत. या कुलाचा एकही लेख अजून कर्नाटकाच्या बाजूस सांपडलेला दिसत नाही. श्री. जोशी यांस मिळालेला ताम्रपट परभणीस म्हणजे तेलंगणाजवळ मिळाला. पंपाचा आश्रयदाता जो अरिकेसरिन् त्याचा, त्याच्या युद्ध मंत्र्याचा व राजधानीचा उल्लेख करणारा वेमुलवाडा लेख तेलंगणात मिळाला. कोल्लेपारा दानपत्रही तेलंगणांतच मिळालें. या सर्वांत आलेली व दान दिलेली गावें आणि उल्लेखिलेल्या गोष्टी तेलंगणांतच घडल्याचें दिसतें. उलट लक्ष्मेश्वरवर या २००।३०० वर्षांच्या काळांत या कुलांतील पुरुषांहून भिन्न व्यक्तींचा अंमल असलेला दिसतो. उदाहरणार्थ श. ७८७

१ ‘ बिडिलओथिका कर्नाटिका ’ मालेमधील राइस संपादित ५५ भारत किंवा विक्रमार्जुनविजय,, बंगलोर, इ. १८९८ प्रस्तावना पृ. १

२ बांबे गॅझिटिअर व्हॉ. १ भाग २ पृ. ३८१

३ रा. नरसिंहाचार्य रूत ‘ कर्नाटक कविचरिते भाग १ पृ ३०-३१

४ Epi. Ind. १३, ३२८,

पार्थिव संवत्सर या वर्षी पुलिगेरेवर कुपेय नावाच्या गृहस्थाचा अंमल होता.^१ पहिल्या अमोघवर्षाच्या ६१ व्या वर्षी म्हणजे श. ७९७ या वर्षी पुलिगेरेवर बंकेयरस नावाच्या गृहस्थाचा अधिकार चालत होता.^२ श. ८३८ मध्ये महासामंत लंडेयरस याचा अंमल लक्ष्मेश्वरावर होता.^३ श. ८५१ च्या एका लेखांत पुलिगेरेचा उल्लेख आहे. पण त्या लेखांत कोणा सामंताचा अंमल असल्याचा निर्देश नसून फक्त रेवदास दिक्षीत व वीशेत्तर दिक्षीत या दोन गृहस्थांचीं नांवां आली आहेत; पण ते पुलिगेरेवरचे अधिकारी होते असे सांगितलेले नाही.^४ धारवाड जिल्ह्यांतील हेब्बाळ गावच्या एका लेखांत सत्यवाक्य कोंगुणिवर्म पेर्यनडि भूतुग यानें राष्ट्रकूट अमोघवर्ष वडिंग याच्या मुलीशीं लग्न केल्यामुळे त्यास पुलिगेरे, बेळ्वोल, किसुकाड, बागडगे हे देश आंदण मिळाल्याचें सांगितले आहे.^५ म्हैसूर सस्थानांतील आतकूर येथील श. ८७२ च्या लेखांत भूतुगानें राजादित्य चोल यास मारल्यामुळे राष्ट्रकूट तिसरा कृष्ण यानें त्यास बनवासी, बेळ्वोल, पुलिगेरे, किसुकाड, बागेनाड हे देश दिल्याचें सांगितले आहे.^६ हेब्बाळ येथील लेखांत सांगितलेली गोष्ट श. ८३३ ते ८६२ च्या दम्यान केव्हां तरी झाली असे डॉ. फ्रीट यांचें मत आहे.^७ श. ८९० च्या लक्ष्मेश्वर येथील लेखांत वरील भूतुगाचा मुलगा मारसिंह यानें एका देवाल्यास दान दिल्याचें सांगितले आहे.^८ धारवाड जिल्ह्यांतील अदरगुंची व गुंडूर येथील श. ८९३ व ८९५ च्या लेखांत मारसिंह पुलिगेरे व इतर प्रदेश यांवर राज्य करीत असल्याचें सांगितले आहे.^९ ज्यास या पुढील कालांतील पुलिगेरेवरील अधिकारी पाहिजे असतील त्यानें Epi Ind. Vol XX No. III या पुस्तकाचीं ६५ व ६६ हीं पानें पहावीं. मला त्यांशीं सध्यां कर्तव्य नसल्यानें मी ते येथें देत नाहीं. यावरून दिसून येईल कीं, श. ८६३ च्या पुढें मागें उपर्युक्त चालुक्य कुलाचा पुलिगेरेवर अंमल

१ Epi. Ind. ७, २०१, २ Epi. Ind. ७, २१३

३ चौबे गॅसिटियर व्हॉ. १ भाग २ पृ. ४१६

४ टीप १३ पहा.

५ चौबे गॅसिटियर व्हॉ. १ भाग २ पृ. ३०४, ३०५, ४१८,

६ सदर पृ. ४१९, ४२१,

७ सदर पृ. ३०६

असल्याचा उल्लेख मला सांपडला नाही. एकाद्या प्रकाशित वा अप्रकाशित लेखांत असल्यास तो मला कळविण्याची वाचकांनी कृपा करावी.

डॉ. फ्लीट यांनी धर्मऊर म्हणजे डंबळ असें जें सांगितलें आहे तें बरोबर आहे कीं नाहीं हें निश्चित करणें कठीण आहे; कारण धर्म-ऊर हें ज्या बच्चेसहस्र नावाच्या देशांत होतें म्हणून सांगितलें आहे त्या देशाचें नाव एका लेखांत बेळवलनाडच्या संगतीनें आलें आहे. तरी पण त्याची कर्नाटकांत कोठपासून कोठपर्यंत व्याप्ति होती हें आज निश्चित करण्यास साधन नाहीं. ' हेंही सांगणें आवश्यक आहे कीं, प्रकाशित झालेल्या कोणत्याही कर्नाटकांतील लेखांत या देशाचा उल्लेख मला सांपडला नाही. उलट डंबळ ज्या देशभागांत होतें त्याचें नाव मासवाडी असें असून त्यांत फक्त १४० गावांचाच समावेश होत होता असें सांगितलेलें दिसतें.²

बेमुलवाडा लेखाच्या संपादकांनीं पंपानें ' जोळद पाळि ' असा जो शब्द वापरला आहे त्यावरून डॉ. फ्लीट व मि. राइस यांप्रमाणेंच

१ निजामच्या राज्यातील रायचूर जिल्ह्यापैकी कोप्पळ गावापाशी असलेल्या कुकनूर या गावीं शक १०८६ सुमानू संवत्सर या वर्षीचा एक अप्रकाशित लेख असून त्यात ' बेळवलनाड वत्सेयनाडधिकारि महाप्रधान इंदनायक अम्मणय्यंगळु ' असा उल्लेख असल्याचें माझे मित्र श्री. पां. मि. देसाई हे कळवितात. या उल्लेखांतील ' वत्सेय ' या शब्दाचें बच्चे असें रूप होऊं शकेल. तसेंच ' बेळवलनाड ' व ' वत्सेयनाड ' याच्या जोड उल्लेखावरून ' वत्सेयनाड ' बेळवलनाडच्या जवळ असणें शक्य आहे. बेळवल व पुलिगेर याच्या जोड उल्लेखांच्या विपुलतेमुळे हे तिन्ही प्रांत जवळ जवळ संभवतात. पण पुलिगेरे व बेळवल हे प्रत्येकीं तीनशेचे देश होते. व बच्चे १००० चा देश होता. तसेंच प्रो. गोकाक (फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे) यांचे मताप्रमाणें पुलिगेरे जवळचें धर्मपूर हेंच पंपास बक्षीस मिळालेलें धर्मऊर गाव होय असें धरलें तर पुलिगेरे तीनशेच्या इतक्या जवळ बच्चे सहस्र सुरू होत असे असें समजावें लागेल. हें धर्मपूर गाव हल्लीं ओसाड आहे, पण १०१७० वर्षांपूर्वी त्यांत वस्ती होती असें प्रो. गोकाक सांगतात,

२ बाँबे गॅझिटियर व्हॉ. १ भाग २ पृ. ४६५ पृ. ४३५. ज्या लेखावरून मी वरील विधान केलें आहे ते लेख श. ८०० ते ९०० च्या दरम्यानचे नसून नंतरचे आहेत हें खरें. पण मला डंबळ व मासवाडी यांचे उल्लेख असलेले तत्कालीन लेख मिळाले नाहीत म्हणून मागाहूनचे घेतले आहेत.

हें कुल जोळ प्रांतावर राज्य करीत होतें हें खरें धरून जोळ प्रांत हल्लीच्या पानगलच्या बाजूचा प्रदेश आहे असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण या शब्दाचा खरा अर्थ ऋण स्मरणारा, खाल्ले अन्नास जागणारा असा होतो हें श्री. नरसिंहाचार्य यांनीं याच शब्दाचे रत्न, कर्णपार्थ, व कुमार-व्यास या कवींनीं जे प्रयोग केले आहेत त्यांवरून दाखवून दिलें आहे. (कर्नाटक कविचरिते भाग १ पृ. ३१ टीप) तेव्हां जोळद् पाळि हे शब्द या कुळाचा अधिकारप्रदेश ठरविण्यास निरुपयोगी आहेत. मला वाटतें वेमुलवाडा या राजधानीच्या आसमंतात बराच मोठा भाग या कुळाच्या अधिकाराखालीं असावा. तसेंच धर्मऊर खरोखरच लक्ष्मेश्वर जवळ आहे असें समजलें तरी लक्ष्मेश्वरकडे कांहीं थोड्या वतनी मुलखाशिवाय जास्त प्रदेश या कुळाच्या ताब्यांत नसावा. एरवीं या कुळाचा एकादा तरी लेख लक्ष्मेश्वरकडे सांपडता.

येणें प्रमाणें पूर्वीच्या मताला कोणताच आधार नाही हें दाखविलें. आतां मला या ताम्रपटाच्या साहाय्यानें असें म्हणावयाचें आहे कीं हें चालुक्यकुल कर्नाटकांत रहात नसून तेलंगणांत रहात असावें. याचीं कारणे:— (१) या व इतर लेखांत जीं गावें आलीं आहेत तीं व दान दिलेलीं गावें हीं तेलंगणांत आहेत. तेलंगणांत या कुळांतील पुरुषांचा (विशेषतः ३ रा अरिकेसरिन् याचा) अधिकार असल्याशिवाय ते त्यांतील गाव दान करूं शकणार नाहींत. (२) याच ताम्रपटांत २ व्या अरिकेसरिन्ची राजधानी [लें] बुळपाटक या नावानें उल्लेखिलेली असून हें गावही दान दिलेल्या गावांजवळच आहे. म्हणजे ३ व्या अरिकेसरिन्ची राजधानीही तेलंगणांतच होती. (३) या कुळाचा मूळ पुरुष युद्धमल्ल हा तिन्ही कलिंगांसह वेंगीचें रक्षण करीत असे. ^१ हें कुल जर लक्ष्मेश्वरकडे होतें असें मानलें तर तेथून वेंगी व तीन कलिंग यांचें रक्षण होणें शक्य दिसत नाहीं. कारण वेंगी व तीन कलिंग आणि लक्ष्मेश्वर यांमध्ये फार मोठें अंतर आहे. सुधारलेल्या दळणवळणाच्या साधनांच्या अभावीं एकाद्या सामंतास कायमचे लक्ष्मेश्वराहून वरील प्रांतांचें रक्षण करणें अशक्य आहे. अर्थात् या कुळाचा अधिकारप्रदेश तेलंगणांतच असावा. मधल्या पुरुषांच्याविषयीं जरी विशेष माहिती मिळत नसली तरी मधले पुरुष तेलंगणांतच झाले असावेत.

१ यास आधार ताम्रपटांतील पुढील वाक्य ' सकलिंगभ्रयां वेंगिं यो वति स्म पराक्रमात्

पहिला आणि शेवटचे दोन हे तर खात्रीने होतेच. निदान मधले पुरुष लक्ष्मेश्वरकडे होते असे म्हणण्यास मुळीच आधार नाही.

या माझ्या विधानांवर दोन आक्षेप येण्यासारखे असून त्यांचें निराकरण मी करूं शकेन असें वाटतें. त्यांपैकी पहिला आक्षेप असा कीं, सोमदेवसूरीनें आपल्या पुस्तकांत ३ रा अरिकेसरिन् याचा बाप बद्यग याची राजधानी गंगधारा अशी सांगितली आहे त्याची वाट काय ? माझे यावर म्हणणें असें: हल्लीं निर्णयसागरी यशस्तिलकचंपूची जी प्रत आहे तीत अनेक चुकीचे पाठ आहेत. तसेंच मी चंपूची जीं हस्तलिखितें पाहिलीं त्यांत अनेक पाठभेद असून कित्येक अगदींच अक्षम्य आहेत. उदाहरणार्थ, सोमदेवसूरीनें उल्लेखिलेल्या बद्यग, गंगाधारा व मेलपाटी या नावांपैकीं बद्यग किंवा बद्दिग याबद्दल वद्यगराज, वागराज, आणि वाद्यराज्य असे पाठ सांपडतात. गंगाधारा या शब्दांचे गंगाधरा, गंगधारा, मेलपाटीबद्दल मल्पाटी, मल्याटी व मेल्याटी असे पाठ सांपडतात.^१ थोडक्यांत सांगावयाचें

१ गंगधारा हें गाव कोठें सांपडत नाही: मेलपाटी हे गाव मात्र हल्ली मेलपाडि या स्वरूपांत उपलब्ध आहे. शिवाय मेलपाडि या गावाचा मेलपाटी या स्वरूपांत कऱ्हाड ताम्रपटात उल्लेख आला आहे (Ep. Ind. IV, 281.) हा ताम्रपट श. ८८० फाल्गुन वद्य १३ चा असून त्यावेळीं दान देणारा राजा राष्ट्रकूट ३ रा रुक्मराज याचा मुकाम मेलपाटी येथें होता. सोमदेवसूरी हाच रुक्मराज श. ८८१ चैत्र शुद्ध १३ ला मेलपाटी येथें होता असे सांगतों. अर्थात् दोन्ही उल्लेख एकमेकांशी जुळते आहेत. पंडित नाथूगमजी प्रेमी यांनी सोमदेवसूरीचा नीतिवाक्यामृत ग्रंथ प्रसिद्ध करित असतां त्याच्या प्रस्तावनेत याची माहिती देत असतांना कदाचित् मालखेड व मेलपाटी ही दोन्ही गावें एक असावीत असें जें म्हटलें आहे तें अर्थात् बरोबर नाही (पहा जैन-साहित्य संशोधक खंड २ अंक १ पृ. १६) कऱ्हाड ताम्रपटाचे संपादन करित असतां श्री. कै. डॉ. भांडारकर यांनी लिहिलें आहे कीं, मेलपाटी म्हणजे उत्तर अर्काट जिल्ह्यातील चिनूर तालुक्यातील असलें मेलपाडि हें गाव असलें पाहिजे (Epi. Ind. IV 281). डॉ. ह्यूलश म्हणतात कीं, मेलपाडि हें गाव उत्तर अर्काट जिल्ह्यातील गुडियातम तालुक्यांत आहे (Epi. Ind. IV 140). आणि ' इन्स्क्रिपशन्स ऑफ दि मद्रास प्रेसिडेन्सी ' या ग्रंथांत हा गाव उत्तर अर्काट जिल्ह्यातील वांदिवाश तालुक्यांत घातला असून त्या गावाची माहिती देताना कऱ्हाड ताम्रपटांतील मेलपाटी व मेलपाडि हीं दोन्ही नावें एकच असें सांगितलें आहे (पृ. ११५). या तीन उल्लेखांपैकीं शेवटचा उल्लेख जास्त प्रमाणभूत मानला पाहिजे.

म्हणजे या तिन्ही विशेषनामांबद्दल छापील व हस्तालिखित पुस्तकांतून अतिशयच घोटाला आहे. यामुळे गंगधारा हें नांव तरी बरोबर आहे कीं नाही हें समजत नाही. शिवाय यशस्तिलकांतील उल्लेखावरून वरील गंगधारा, हें गाव कर्नाटकांत होतें असें कोणी दाखवू शकत नाही. उलट राष्ट्रकूट ३ रा कृष्ण मेलपाडीच्या बाजूस कशासाठी गेला होता याचा जर विचार केला तर असें वाटतें कीं, वरील गांव मेलपाडीच्या आसपास ५१२५ कोसांत असावे व तेथें बयगाचा कांहीं काल वास झाला असावा.^१ दुसरा आक्षेप असा कीं, हें कुल जर तेलंगणांत होतें व पंप मूळचा वेंगीकडील होता तर त्यानें आपला ग्रंथ कानडीत कां रचावा ? याला असें उत्तर देतां येईल कीं, या वेळीं कानडीस मोठें महत्त्व आलेलें असल्यामुळे मोठे ग्रंथकार कानडीत रचना करीत. श. ९१२ च्या सुमारास झालेला नागवर्म नावाचा कवी वेंगीकडून आलेला असून त्यानेंही कानडीमध्ये ग्रंथरचना केल्याचें प्रसिद्ध आहे. उलट संस्कृत ही मान्य भाषा असल्यानें याच चालुक्य कुलाचा आश्रित अशा सोमदेवसूरीनें आपली रचना संस्कृतमध्ये केली आहे हेंही ध्यानांत ठेवेलें पाहिजे. तसेंच या चालुक्य कुलाची मातृभाषाही कानडी असेल व यामुळे आश्रितानें कानडीत रचना केली आहे.

या ताम्रपटांत सोमदेवसूरीविषयी जी माहिती आली आहे तीही अशीच वाद उत्पन्न करणारी आहे. यशस्तिलकाच्या शेवटीं सोमदेवानें आपली गुरुपरंपरा पुढील प्रमाणें दिली आहे. देवसंघ → यशोदेव → नेमिदेव → सोमदेव. या परंपरेवरून व प्रत्येक आचार्याच्या नावाच्या शेवटीं देव हें पद असल्यानें हे सर्व आचार्य देवसंघांत मोडत होते हें उघड आहे.^२

१ Epi. Ind. IV 281 'दक्षिणदि[इम]ण्डलानि भृत्ये[भ्यो] जीवनं कर्तुं मंडे(मण्ड)लेश्वरसर्वस्वानि प्रतिगृहीतुं कालप्रियगण्डमार्तण्डरुणेश्वरा दायतनानि निष्पादयितुं मेलपाटीसमावासित श्रीमद्विजयकटकेन मया'

२ पी. पीटर्सन यांनी मुंबई सर्कलमधील संस्कृत पुस्तकांच्या शोधा-विषयीच्या ४ थ्या अहवालात यशोदेवाचा गुरू देवसंघतिलक नावाचा होता असें सांगितलें आहे तें बरोबर दिसत नाही. यशस्तिलकाच्या शेवटी कवीनें स्वतःविषयी माहिती देताना प्रथमच 'श्रीमानास्ति स देवसंघतिलको देवो यशःपूर्वकः' असें म्हटलें आहे. येथें देवसंघतिलक हा सामासिक शब्द देव शब्दाचें विशेषण आहे हें उघड आहे.

पण प्रस्तुत ताम्रपटांत वरील गुरुपरंपरा असून संघाचें नाव मात्र गौड असें दिलें आहे. तेव्हां या दोन्ही नावांचा मेळ कसा घालावयाचा हा प्रश्न उत्पन्न झाला आहे. सोमदेवाची माहिती देत असतां ताम्रपटांत 'अपि च यो भगवानादर्शः स्समस्तविद्यानां विरचायिता यशोधरचरितस्य कर्त्ता स्याद्वादोपनिषदः कवि (व) [*यि] ता चान्येषामपि सुभाषितानां' असे शब्द घातलेले आहेत. यापैकी यशोधरचरित म्हणजेच यशस्तिलक असल्यामुळे या माहितीविषयी वाद नाही. स्याद्वादोपनिषद् नावाचा ग्रंथ मात्र सोमदेवानें केला आहे की नाही हें निश्चित समजत नाही. विक्रमसंवत् १९६५ च्या श्वेतांबर जैन परिषदेनें जैन ग्रंथावली नावाची एक जैन ग्रंथांची सूची प्रसिद्ध केली आहे. तीत सोमदेवाच्या नावावर ६ ग्रंथ दिले आहेत. त्या ग्रंथांत वरील उपनिषदाचें नाव नाही. श्रीयुत नाथूरामजी प्रेमी सोमदेवानें ५ ग्रंथ केले असें म्हणतात.^१ त्यांतही हें उपनिषद् नाही. तेव्हां आज या सोमदेवानें केलेलें स्याद्वादोपनिषद् लुप्त झालें आहे असें म्हणावयाचें काय ? स्याद्वादोपनिषदाप्रमाणें सोमदेवानें केलेलीं सुभाषितेंही आज उपलब्ध नाहीत. युक्तिचिंतामणि किंवा नीतिवाक्यामृत या त्यानें केलेल्या ग्रंथांच्या नावावरून कोणास वाटेले कीं यापैकीं एकादा ग्रंथ सुभाषितांचा असावा. पण पहिला ग्रंथ तर्कपर^२ तर दुसरा राजनीतिशास्त्रपर आहे.^३ हीं सुभाषितेंही लुप्त झालीं असें समजावयाचें काय ? जैन ग्रंथावलीत सोमेश्वरदेवाच्या नावावर सुभाषितावली नावाचा एक ग्रंथ दिला आहे. पण सोमदेव व सोमेश्वरदेव हे एक कसें समजावयाचें ?

ताम्रपटाचें वाचन*

१ ला पत्रा २ रा बाजू.

(१) ओं जयति जगति जैनं शामनं धर्मचक्रकैकचविदलितैतैश्चक्रवाळं नमस्यम्[॥*]

१ जैन साहित्यसंशोधक खंड २ अंक १ पृ. ४३ २ किंत्ता

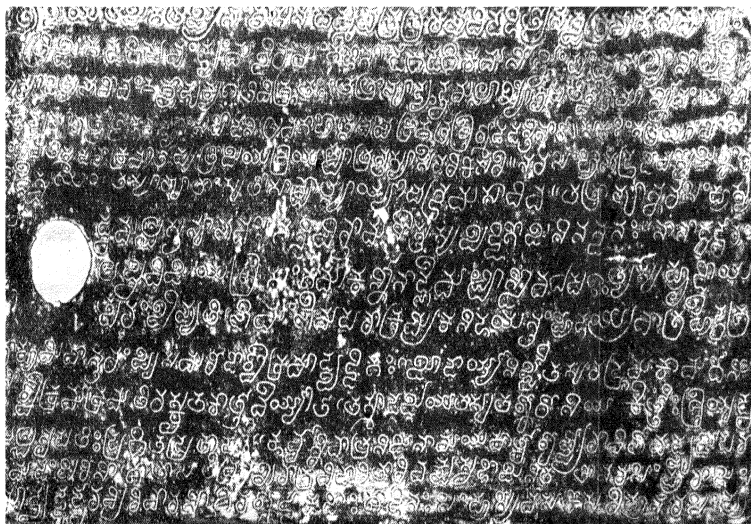
३ नीतिवाक्यामृताच्या समाप्तिश्लोकांत ' इति..... श्रीमत्सोमदेवसूरिणा विरचितं नीतिवाक्यामृतं नाम राजनीतिशास्त्रं समाप्तं ' असे शब्द आहेत.

* मूळ ताम्रपटावरून.

१ ओं चिन्हानें दाखविला आहे. २ मालिनी. ३ हें जैनधर्माची खूण आहे,

चालुक्य अरिकेसरिन् याचा परभणी ताम्रपट श. ८८८

Parbhani plates of Chalukya Arikesarin S. 888

२

४

६

८

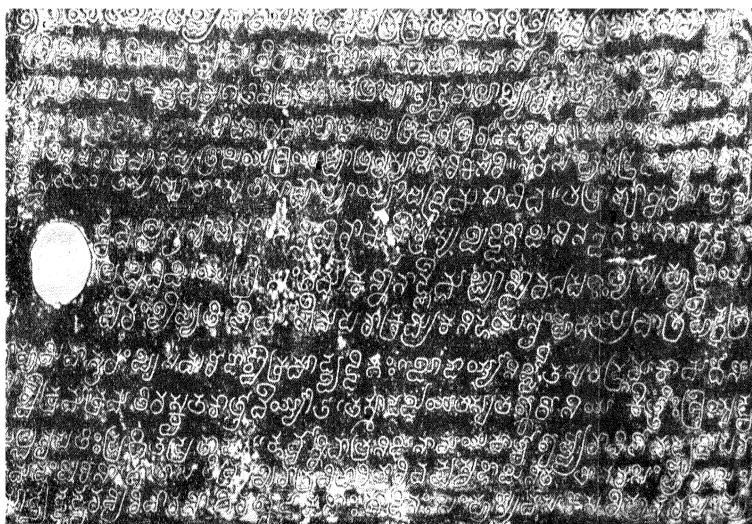
१०

१२

१४

१

B. I. S. M. Collection of copper-plates No. 9. Scale $\frac{1}{4}$

१६

१८

२०

२२

२४

२६

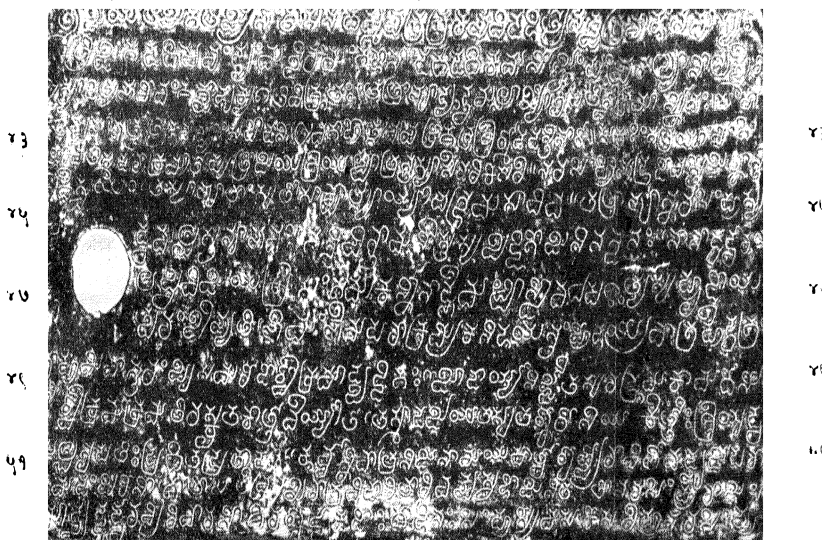
२८

B. I. S. M. Collection of copper-plates No. 9. Scale $\frac{1}{4}$.

3

B. I. S. M. Collection of copper-plates No. 9. Scale $\frac{1}{4}$.

B. I. S. M. Collection of copper-plates No. 9. Scale $\frac{1}{4}$

- (१) त्रिजगदधिपवंशं मन्दिरं मंगलानां दधदधिकमनोज्ञं पंचकल्याण
लक्ष्मीम् [॥ १॥*]
- (३) अस्त्यैदित्यभवो वंशश्चाळुक्य इति विश्रुतः । तत्राभूद्युद्धमल्लाख्यो
नृपतिर्विक्रमार्णवः ॥ [२॥*] सर्प
- (४) दलक्षभूभर्ता तैलवाण्यां सपोदने । अवगाहोत्सवं चक्रे शक्रश्रीर्मद
दन्तिनाम् ॥ [३॥*] सैकलिंगत्रयां वेणिं
- (५) योवति स्म पराक्रमात् [१*] पुत्रो जयश्रियः पात्रन्तम्यासीदरि
केसरी ॥ [४॥*] नरमिहो भद्रदेवस्तेजःकान्ति
- (६) निधी स्वयं । तस्याभूतां सुतो(तौ) साक्षात्सूर्यचन्द्रमसाविवा[५॥*]
तंत्राभूत्रासंहस्य
- (७) युद्धमल्लस्तनूभवः । वन्दिचिन्तामणिस्तस्य ब्रह्मिगोजनि नन्दनः॥ [६॥*]
नानादुर्द्धरयु
- (८) द्वलब्धविजयश्रीसंगमाकर्णनाद्धीमः पाण्डव एष इत्यसुहृदो य
- (९) स्मात्पर बिभ्यति । [१*] भीमं भीमपराक्रमैकनिलयन्त हेळयैवाग्रहीदुग्रं
- (१०) ग्राहमिवन्तरंभुसमरे दोर्विक्रमाद्ब्रह्मिगः ॥ [७॥*] औदार्यनिर्जित-
सुरद्रुमकामधेनो
- (११) ह्योर्विक्रमक्रमतिरस्कृतकार्तवीर्यात् । [१*] तस्मादजायत सुतः
कमनीयकीर्तिः श्रीयुद्ध

(मागील टीपेवरून चाल्)

जेव्हां एकादा तीर्थंकर धर्मप्रचारास निघतो तेव्हा हें त्याच्या पुढें चालत असत
अशी समजूत आहे. तसेच हें चक्र जैन धर्म श्रेष्ठ आहे असें दाखविते. हे पवित्र हेतू
दाखाविण्यासाठी जैन लेख व शिल्पे यावर काढतात. १ पाच कल्याण पृथीलप्रमाणे—
गर्भकल्याण, जन्मकल्याण, तपःकल्याण, ज्ञानकल्याण, निर्वाणकल्याण. २ अनुशुभ.
३ शार्दूलविक्रीडित. ४ वसंततिलक.

द. म. इ. सा. सं. २-७

- (१२) मल्लनृपतिः प्रथितप्रतापः ॥ [८॥*] कुर्वन्निवात्र निजनाम
यथार्थमुच्चैराविर्भवद्भुजपरा
- (१३) क्रमडंबरण । [१*] शातासितीव्रनखराग्रविदारितारिवक्षस्थलो जनि
ततो नरसिंहराजः । [१९॥*]
- (१४) माँघद्दुर्द्धरवैरिवारणशिरःकुट्टाकदोःशालिनः सिंहस्येव स केसरीह
नरसिंह

१ रा पत्रा १ लो बाजू

- (१५) स्य स्फुरद्विक्रमः । [१*] तस्यासीदरिकेसरीति तनयो (यः) शून्यं कृतं
शैशवं येनोद्यत्क्षितिभृत्प्रधा
- (१६) नकटकाक्रान्तिक्रमाक्रीडया ॥ [१०॥*] आर्यच्छत्रयुगं हिमांशुविशदं
हैमारविन्दांकितं मायूरा
- (१७) तपवारणं च ककुदं यद्यौवराज्यश्रियः । [१*] अग्रे धावति यस्य
सम्प्रति स किं वण्ण्येत वीराग्र
- (१८) णीर्द्धाव्वारोरुपरक्रमो गुणमणिः सामन्तचूडामणिः । [११॥*]
राष्ट्रकूटकुले ख्याते जाता लोकां
- (१९) बिका सती । वीरश्रीरिव वीरस्य तस्यासीत्सुदती प्रिया ॥ [१२॥*]
भैद्रदेव इति नन्दनस्तयोः शक्तिमान्स
- (२०) विनयस्सदक्षिणः [॥*] शैलराजतनयात्रिनेत्रयो ऽ कार्तिकेय इव
कीर्त्तिमानभूत् ॥ [१३ ॥*] तस्माद
- (२१) जनि तेजस्वी राजा नाम्नारिकेसरी । आनन्द चन्द्रवच्चक्रे कान्त्य
कुवलयरूपा यः ॥ [१४॥*]

- (२२) श्री गौडैसधे मुनिमान्यकीर्त्तिन्नाम्ना यशोदेव इति प्रजज्ञे । [१*]
बभूव यस्योग्र
- (२३) तपःप्रभावात्समागमः शासनदेवताभिः । [११॥*] शिष्यो-
भवत्तस्य महर्द्धिभाजः स्याद्वा
- (२४) दरत्नाकरपारदृश्वा । [१*] श्रीनेमिदेवः परवादिदर्पद्रुमावळीच्छेद-
कुठारनेमिः ॥ [१६॥*] तस्मात्तपःश्रि
- (२५) यो भर्त्ता(र्त्तुः)ल्लो(लौ)कानां हृदयंगमाः । बभूवुर्बहवः शिष्या रत्नानीव
तदाकरात् ॥ [१७॥*] तेषां शतस्यावरजः
- (२६) शतस्य तथाभवत्पूर्वज एव धीमान् । [१*] श्रीसोमदेवस्तपसः
श्रुतस्य स्थानं यशोधा
- (२७) म गुणोर्जितश्रीः ॥ [१८॥*] अपि च यो भगवानादर्शस्समस्तविद्यानां
विरचयिता यशोधरच
- (२८) रितस्य कर्त्ता स्याद्वादोपानिषदः कवि(व)[यि*] ता चान्येषामपि
सुभाषितानामखिलमहासाम

१ रा पत्रा २ री बाजू

- (२९) [न्तसी] मन्तप्रान्तपर्यस्तोत्तंसखकसुरभिचरणस्सकळविद्वज्जनकण्ठा-
वतंसीभवद्यशःपु
- (३०) ण्डरीकः सूर्य इव सकळावनिभृतां शिरःश्रेणिषु शिखण्डमण्डनाय
मानपादपद्मोभू
- (३१) त् ॥ स्वस्त्यकाळवर्षदेवश्रीपृथिवीविल्लभमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरम-
भट्टारकश्रीम
- (३२) दमोघवर्षदेवपादानुध्यातप्रवर्द्धमानविजयराज्यश्रीकृष्णराजदेवपादपद्मो

१ इंद्रवज्रा. २ हा शब्द गोद असाही वाचता येईल. ३ प्रत्येक जैन तीर्थ-
करास शासन देवता सांगितल्या असून त्या जरूरीच्या वेळी त्यास मदत करतात
अशी समजूत आहे. * अनुष्टुभ्.

- (३३) पञ्जीविना ॥ स्वस्ति समाधिगतपंचमहाशब्दमहासागन्ताधिपतिसमस्तभुव
 (३४) नसंस्तूयमानचालुक्यवंशोद्भवर्षांभरांकुशाम्नगन्धवारणगन्धेभविद्याध
 (३५) रप्रियगल्लत्रिभुवनमल्लोदात्तनारायणप्रत्यक्षवाद्वल्लिविकमार्जुन
 (३६) गुणनिधिगुणार्णवसामन्तचूडामणिप्रमुखानेकप्रशस्तिविजयांकमा
 (३७) ठिकाळंकृतेन [ले]बुळपाटकनामधेयनिजराजधान्यां निजपितुः श्री
 मद्भयगस्य शुभधाम
 (३८) जिनालयाख्यवस[तेः] खण्डस्फुटितनवसुधाकर्मबलिनिवेद्यार्थं शकाब्दे
 प्वष्टाशीत्य
 (३९) धिकेष्वष्टशतेषु गतेषु [प्रव]र्त्तमानक्षयसंवत्सरवैशाखपो(पौ) ण्णमास्या
 (स्यां) बुधवारं तेन
 (४०) श्रीमदरिकेसरिणा अनन्तरोक्तार्यं तस्मै श्रीमत्सोमदेवसूरये
 सच्चिदेशसहस्रान्त
 (४१) भर्तरेपाकद्वादशग्रामीमध्ये कुत्तुंवृत्ति वनिकटुपुल्लनामा ग्रामः त्रिभो
 गाभ्यन्तर

३ रा पत्रा १ ली बाजू

- (४२) सिद्धिसर्व्वनमस्यस्सोदकधारन्दत्तः ॥ तस्य पूर्व्वतः दरियूरु । दक्षिणतः
 इळिन्दिंकुट ।
 (४३) पश्चिमतः वेळ्ळाळपट्टु । उत्तरतः कट्टाकूरु । एवं चतुराघाटघटित
 भूमिरवातसू
 (४४) र्योत्तरीयः ॥ सौमान्योयन्धर्मसेतुर्नृपाणां काळे काळे पाळनीयो
 भवद्भिः । सर्व्वा
 (४५) नेतान्भावि[नः] पार्थिवेन्द्रान्भूयो भूयो याचते रामचन्द्रः ॥ [१९॥*]
 बहूभिर्व्वसुधा

१ अर्थाच्या दृष्टीने हा शब्द नीट लागत नाही. २ पूर्वोक्त पाहिजे.
 ३ या शब्दाचा अर्थ कळत नाही. पहा Epi. Ind. १६, ८१. ४ शालिनी
 ५ अनुष्टुभ्.

(४६) दत्ता राजभिस्सगरा[दिभिः] । यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य
तदा फळम् ॥ [२०॥*] मंदं

(४७) शजाः परमहीपतिवंशजा वा पापादपेतमनसो [भु]वि भाविभूपाः[॥*]

(४८) ये पाळयन्ति मम धर्ममिमं समस्तं तेषां मया विरचितोजलि

(४९) रेष मूर्ध्नि ॥[२१॥*] स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुधराम् ।
षष्टिर्वर्ष

(५०) सहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥ [२२॥*] अरिकेसरिणा दत्तं
कथितं कविपेद्दणेन

(५१) भट्टेन । शासनामिदमुत्कीर्णं शुभधामजिनाळयस्य रेवेण ॥

भाषांतर.

ओं, जगांत आपल्या करवतीनें ज्यानें पापाचा नाश केला आहे असें, वर्तुलाकार, नमस्य, त्रिजगांतील राजांना वंश, मंगलांचें घर, अधिक सौंदर्य व पंचकल्याणरूपी लक्ष्मी धारण करणाऱ्या धर्मचक्र या जैनशासनाचा जय आहे (१). चालुक्य नावाचा एक प्रख्यात सूर्यवंश आहे. त्यांत शौर्याचा समुद्र असा युद्धमल्ल नावाचा राजा झाला (२). सव्वा लक्ष प्रदेशावर राज्य करणाऱ्या व इंद्राचें ऐश्वर्य असलेल्या त्यानें मत्त हत्तींना तेलाच्या विहिरींत स्नान घालण्याचा उत्सव केला (३). ज्यानें पराक्रमानें कळिंगत्रयासह वेगीचें रक्षण केलें अशा त्याचा जय व ऐश्वर्य यांचें स्थान असलेला अरिकेसरिन् हा मुलगा होता (४). त्याला नरसिंह व भद्रदेव नावाचे साक्षात् चंद्रसूर्याप्रमाणें तेज व कांती यांचे साठे असे दोन मुलगे होते (५). पैकीं नरसिंहाला युद्धमल्ल मुलगा झाला. भाटांना चिंतामणि अशा त्याला बद्दिग मुलगा झाला (६). निरनिराळ्या दुर्धर युद्धांत विजय व ऐश्वर्य मिळविलेल्या संगमाचा वेध करण्यामुळें हा पांडव भीम आहे असें समजून ज्याला शत्रू अतिशय भितात अशा, प्रचंड पराक्रमाचें एकच घर असलेल्या भीमास बद्दिगानें बाहुबलावर, क्रूर मकराप्रमाणें, पाण्यांतील युद्धांत ताबडतोब पकडलें (७). ज्यानें औदार्यानें कल्पतरु व कामधेनू यांना जिंकिलें व बाहुंच्या पराक्रमांच्या पंक्तीनें कार्तवीर्यास तिरस्कृत

केलें अशा त्याला ज्याची कीर्ती आकर्षक व प्रताप प्रख्यात आहे असा युद्धमल्ल नावाचा राजा मुलगा झाला (८). त्यापासून येथे जोराने प्रकट होणाऱ्या बाहुंच्या पराक्रमांच्या समूहानें जणू आपलें नांव सार्थ करणारा व धार लावलेल्या तरवारीप्रमाणें तीव्र अशा नखाग्रानीं ज्यानें शत्रूंचीं वक्षस्थळें फाडलीं आहेत असा नरसिंहराज झाला (९). माजणाऱ्या व दुर्धर अशा शत्रुरूपी हत्तींची डोकीं फोडणारे हात असलेल्या नरसिंहाचा पराक्रम सिंहाप्रमाणें प्रकट असून तो येथे जणू सिंह आहे. त्याला अरिकेसरिन् म्हणून मुलगा होता. यानें सज्ज असणाऱ्या राजांच्या मुख्य सैन्यांवर हल्ले करण्याच्या क्रमाचा खेळ सुरू करून बालपण शून्यवत् केलें (१०). श्वेत कमलांनीं अंकित वचंद्राप्रमाणें शुभ्र असें श्रेष्ठ छत्रद्वय, तसेंच यौवराज्याच्या ऐश्वर्याचें राजाचिन्ह अशी जी मोराची अब्दागिरी ही ज्याच्या पुढें धावतात त्या वीराग्रणी, बहुपराक्रमी, गुणमाणि व सामंतमुख्याचें काय वर्णन करतां येईल ? [नाही हा भाव] (११). प्रसिद्ध राष्ट्रकूट कुळांत उत्पन्न झालेली, चांगल्या दातांची, सती, लोकांबिका वीराच्या वीरश्रीप्रमाणें त्याची बायको होती (१२). भद्रदेव नावाचा त्यांचा मुलगा, शक्तिमान, विनयी, शाहाणा आणि शंकरपार्वतीच्या कार्तिके याप्रमाणें कीर्तिमान होता (१३). त्यापासून अरिकेसरिन् नावाचा तेजस्वी राजा झाला. यानें (आपल्या) तेजानें चंद्राप्रमाणें कुवल्यां (कमली) ना आनंद दिला (१४). श्रीगौड संवामध्ये ऋषींना ज्याची कीर्ति मान्य आहे असा यशोदेव झाला. याच्या उग्रतपाच्या सामर्थ्यामुळे याची शासनदेवतांशी भेट झाली होती (१५). त्या महानुभावाचा शिष्य नेमिदेव स्याद्वादरूपी समुद्राचा पैलतीर पाहणारा व प्रतिस्पर्ध्यांच्या गर्वरूपी वृक्षपंक्तींना छेदण्यांत कुऱ्हाड होता (१६). तपरूपी लक्ष्मीचा पति अशा त्यापासून लोकांना आनंद देणारे असे शिष्य स्वार्णीतील रत्नाप्रमाणें पुष्कळ झाले (१७). त्यांच्या पैकीं शेकडोंहून मोठा व शेकडोंहून लहान असा सोमदेव, बुद्धिमान, तप, विद्या व यश यांचें घर, गुणानें ज्यानें ऐश्वर्याला उजळा दिला आहे असा होता (१८). तसेंच हा भगवान सर्व विद्यांचा आरसा, यशोधरचरिताची रचना करणारा, स्याद्वादोपनिषदाचा कर्ता आणि इतरही सुभाषितांची जुळणी करणारा, सर्व महासामंतांच्या भांगांची हद्द ज्यांनीं वेढली

आहे अशा मालांमुळें ज्याचे पाय सुगंधित झाले आहेत, ज्याचें यशःकमल सर्व विद्वज्जनांच्या कानाचा दागिना होत आहे, सर्व राजांच्या डोक्यांच्या पत्तींच्या शेंड्यांना भूषविण्यासाठीं ज्याचों पदकमलें प्रमाण झालीं असा होता. स्वस्ति. श्रीपृथ्वीवल्लभ महाराजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्रीमत् अमोघवर्षदेवाच्या पायांचें अनु-ध्यान असलेल्या व ज्याचा विजय व राज्य वाढत आहे अशा अकालवर्ष श्रीकृष्णराजदेवाच्या पदकमलांवर उपजीविका करणारा, स्वस्ति, ज्यास पंचमहाशब्द मिळालेले आहेत, महासामंतांचा आधिपति, सर्व जगाकडून स्तुती होत असलेल्या चालुक्यकुळांत जन्मलेला, मत्त हत्ती, विद्याधर, प्रिय-गल्ल, त्रिभुवनमल्ल, उदात्त, नारायण, प्रत्यक्ष वाद्दालि, विक्रमार्जुन, गुणनिधि, गुणार्णव, सामंतचूडामाणि प्रभृति अनेक प्रशस्ति (स्तुत्यर्थक विशेषणें) व विजयचिन्हें यांच्या माळांनीं शोभलेला, अशा त्या अरिकेसरिन्नें वेमुलवाडा नावाच्या आपल्या राजधानीमधील आपला बापश्रीमत् बघम याच्या शुभधा-माजिनालय नावाच्या बस्तीची किरकोळ मोडतोड, नवीन गिलावा (किंवा चुना देणें), बलि, नैवेद्य यासाठीं ८०० अधिक ८८ शकवषें झालीं असतां क्षय संवत्सर सुरू असतां वैशाखाच्या पौर्णिमेस बुधवारीं आतांच वाणिंलेल्या त्या सोमदेवसूरिला सव्विदेशसहस्रामधील रेपाकद्वादशांतील वनिकटुपुलु नावाचा गाव त्रिभोगाभ्यंतरसिद्धि व सर्वनमस्य यांसह उदक-धारेनें (उदक सोडून) दिला त्याच्या पूर्वेस दरियूरु, दक्षिणेस झळि-न्दिकुंट, पश्चिमेस वेळळाळपट्टु, उत्तरेस कट्टाकूरु. अशा प्रकारें चार सीमांनीं युक्त असलेल्या जमीनीनें युक्त व वारा आणि सूर्य यांचें पांघरूण नसलेला हा गाव. सामान्यो. बहुभिर्व. मदंश. स्वदत्त० अरिकेसरिन्नें दिलें. कवि पेढणानें सांगितलें. हें शासन शुभधामजिनालयांतील रेव यानें खोदलें.*

* हा ताम्रपट व वर उल्लेखिलेले इतर ताम्रपटशिलालेख यामध्ये आलेल्या ऐतिहासिक माहितीला इतरत्र आधार मिळतात की नाही हें पाहण्याची माझी सटपट चालू आहे.

१८ पुळुज येथील कानडी शिलालेख

(श्री. ग. ह. खरे.)

उपलब्धि:—पुळुंज हें गाव सोलापूर जिल्ह्यापैकी पंढरपूर तालुक्यांत पंढरपूरच्या पूर्वेस ६ कोसांवर आहे. या गावांत एक शिवालय असून त्यांत जे लेख मिळाले ते क्रमानें पढें देत आहे.

१

हा लेख मुख्य शिवालयाच्या दक्षिणेस एक लहानसें उत्तराभिमुख देऊळ असून त्या देवळाच्या बाहेरच्या सोप्यांत उभा करून ठेवलेला आढळला. ज्या शिलेवर हा लेख कोरला आहे त्या शिलेची लांबी, रुंदी व जाडी ६१' २१' व ५ अशा असून वरचा सुमारे एक फूट उंचीचा भाग तिकोनी केला आहे. या तिकोनी भागांत डावीकडून उजवीकडे क्रमानें चंद्र, शिवलिंग, सूर्य, दुग्धप्राशी वत्सासह धेनू व तलवार यांच्या आकृति खोदल्या आहेत व त्याखाली लेखाचा मजकूर खोदण्यास सुरवात केली आहे. या मजकुराच्या पहिल्या ७ ओळी लेखांत उल्लेखिलेल्या देवास त्याच्या भक्तानें मूळ लेख कोरल्यानंतर दिलेल्या दानासंबंधी व मागाहून कोरलेल्या आहेत हें त्या ओळीखाली 'नमस्तुंग' हा श्लोक सुरू होत आहे व अक्षरांचें वळणही निराळें आहे यावरून उघड होत आहे. तेव्हां या लेखाचें वाचन देतांना त्या ओळी मी मागाहून दिल्या आहेत. लेखाच्या ओळी एकंदर ७३ आहेत. अक्षर आरंभीं सुमारे १ इंच उंचीचें असून जो जो खाली जावें तो तो लहान होत गेलें असून लेखाच्या शेवटीं सुमारे ३ इंच उंचीचें झालें आहे. लेखशिलेचा पृष्ठभाग घोटीव असल्यामुळे लेखन—फक्त एका ठिकाणाशिवाय—उत्तम स्थितीत आहे.

अक्षरवटिका— या लेखांतील अक्षरांचें सामान्य स्वरूप १२ व्या शतकांतील इतर लेखांप्रमाणेंच आहे. म दोन प्रकारांनीं काढला आहे. पैकीं एक प्रकार माहेश्वर (८), मूड (५०), १ मं (६३), इत्यादि शब्दांत व दुसरा प्रकार चिंतामणि (१४), महाजनं (२१), मने (२४), माडि (३५), इत्यादि शब्दांत आढळतो. छ दोन प्रकारचा आहे. एक छ गळछि (२४), सकळ (१०), मकळु (३७),

इत्यादि शब्दांत आला असून दुसरा म्हणजे नवीन ल निळय (८), बळिय (२२), तळार (२४), हळुदिं (६२), इत्यादि शब्दांत आहे. र दोन प्रकारचा आहे. पैकीं जुना र मूरु (२७), कुरुवलगे (४९), केरेयिं (५०), इत्यादि शब्दांत असून नवीन प्रकार, कळांतरदिं (२७), हिरिय (५६), रायसेट्टि (५५), इत्यादि शब्दांत आढळतो. व दोन प्रकारचा आहे. पैकीं पहिला प्रकार, देव (१५), जादव (३०), हणवं (४२), पडुवलु (४९), इत्यादि शब्दांत आढळतो. दुसरा प्रकार भुवन (७), कवि (१९), पडुवलु (४६), इत्यादि शब्दांत आढळतो. ए दोन प्रकारचा आहे. एक सर्वसामान्य तन्हेनें काढला असून कित्येक ठिकाणीं ऐ कार करण्यासाठीं जो ए कार अक्षरास जोडतात तोच निव्वळ एकारासाठींही अक्षरांस जोडला आहे. उ. हूळजेय (४६), बट्टेयिं (४६), निवेसन (४८). अनुस्वार अक्षरांवर व अक्षरांपुढें अशा दोन्ही शीतींनीं काढलेला आढळतो.

लेखनपद्धति— विसर्गाबद्दल कांहीं ठिकाणीं परसवर्ण केला आहे. उ. नमश्शिवाय (२). संस्कृत ल बदल अनेक ठिकाणीं ल लिहिला आहे. ल काचितच आला आहे. स, श, ष यांची अनेक ठिकाणीं अदलाबदल झाली आहे. उ. भूशित (४), सरणागत (१०), सडु (११), स्रवण (१२), शट्कर्म (१८), वरुशं (२८), सर्व्वनमश्य (२०), निवेसन (४८), सासन (४७). कांहीं ठिकाणीं ऋ बदल रि वापरली आहे. उ. क्रिपया (४), द्विद्याकृष्ट (१९). ऐ बदल य वापरल्याचीं कांहीं स्थाने आहेत. उ. शिवाचार्य्य, लिंग्यको (५). रेफाबद्दल रु ही कांहीं ठिकाणीं आला आहे. उ. दुरुशन (१२), वरुश (२८). इ बदल यि ही वापरलेली आहे. उ. सोमयिति (३). पहिल्या दहा ओळींत अनेक ठिकाणीं विसर्ग गाळले आहेत. यादव शब्दाऐवजीं जादव (३०) व मात्सर्य्यऐवजीं माच्छर्य्य (१२) लिहिले आहे.

भाषा— या लेखांत संस्कृत व कानडी अशा दोन्ही भाषा उपयो-
जिल्या आहेत. पहिल्या १० ओळींपर्यंत व पुढें ६४, ६५, ६६ या ओळींत
संस्कृत श्लोक असून बाकी सर्व मजकूर कानडी गद्य आहे. १९ ओळीं-
द. म. इ. सा. सं. २-८

पर्यंतचा भाग वरवर पाहणारास जरी संस्कृत दिसला तरी वस्तुतः तो मज-
कूरही कानडीच आहे.

कालनिश्चय— या लेखांत कालाचा उल्लेख 'सिद्धार्थी संवत्सरद
माघ सु ११ सोमवार व्यतिपातवंदु' असा आहे श. ११०० ते १२०० या
वरम्यान श. ११२१ व श. ११८१ अशा दोन सालीं सिद्धार्थी संवत्सर
येतो. पैकीं श. ११८१ हें साल सिंघणाच्या मृत्यूनंतर येतें. तेव्हां तें येथें
विवक्षित असणें शक्य नाहीं. अर्थात् श. ११२१ हेंच साल येथें विवक्षित
आहे. मात्र श. ११२१ सालीं सिंघण राज्यावर बसला होता असें
त्याच्या पाठीमार्गे जीं विशेषणें आहेत त्यांवरून दिसतें. सिंघणाचे कांहीं
शिलालेख असे आहेत कीं, त्यांवरून सिंघणास श. ११२२ सालीं राज्या-
धिकार मिळाला असें ठरतें. त्या लेखांचा विचार केला तरीही सिंघण
११२१ सालीं राज्यावर असल्याचें ठरूं शकणार नाहीं. श. ११२०,
११२१ किंवा ११२२ या सालांपैकीं कोणत्याही सालीं माघ शुद्ध ११ ला
सोमवार येत नाहीं. तेव्हां वार व मिति यांचा मेळ नाहीं असें म्हटलें
पाहिजे. तिथी मुख्य धरली असतां तिजशी जुळती इंग्रजी तारीख इ. स.
१२०० जानेवारी २८ ही येते.

स्थलनिश्चय— या लेखांत जीं स्थलनामें आहेत त्यांचीं हल्लींचीं
मराठी व इंग्रजी नांवें व मुख्य स्थलापासूनचीं अंतरें पुढें देतो. 'बहुतेक सर्व
स्थलें ओळखतां आलीं असून तीं हल्लींच्या सोलापूर जिल्ह्यापैकीं पंढरपूर,
माढें व सोलापूर या तीन तालुक्यांत आहेत.

पूर्ण-णर्जा-जे, हूळजे (ओ. २, ३, २१, ३३, ४३, ४४, ४६) =
पुलुं-ळुंज. द्वारावती (ओ. २९) = द्वाराका. इथ्थे (ओ. ३४) = इटे (Esteh) =
पुळुंजची पश्चिम २ मैल. कवढि (ओ. ४०, ४१) = उत्तर कोंकण. पहा,
मुंबई गॅझिटियर, व्हॉ. १, भाग २, पृ. २८३. सोइजण (ओ. ४५) =
सौदने (Sowduneh) = पुळजेची उत्तरेशान्य ७ मैल. कुरुवलगे (ओ. ४९) =
नाढ (ओ. ५५) = कुरुल (Koorool) = पुळजेची पूर्वशान्य ११ मैल.
देगावे (ओ. ५२) = देगाव (Dehgaon) = पुळजेची आग्नेय ६ मैल.
लळिगे (ओ. ५२, ५३) = नळी (Nulee) = देगावची पश्चिम २। मैल.

पथरिगे (ओ. ५६) = पाथरी (Pathree)= कुरोलीची पूर्व ५॥ मैल.
 कोरवळिळ (ओ. ५६)= कुरोली (Korowlee)= पुळजेची पूर्वशान्य १६
 मैल. चिंचवळिळ (ओ. ५८, ७०)=फूल चिंचोली (Chincholi Phool)=
 पुळजेची उत्तर ४ मैल. आसुठिगे (ओ. ६०) = अष्टे (Ashteh) =
 पुळजेची वायव्योत्तर १८॥ मैल. रवळपळ (ओ. ६०)=रोपळे (Ropleh)=
 अष्ट्याची दक्षिण ५ मैल. तूंगतूह (ओ. ६२)=तुंगत (Toongat) = पुळ-
 जेची वायव्योत्तर १०॥ मैल. एवन्तिगे (ओ. ६२)=येवती (Yewtee) =
 तुंगतची उत्तर ४॥ मैल. पोरगावे (ओ. ६३, ६४)=पोहरगाव (Pohur-
 gaon)=पुळजेची पश्चिम ४ मैल.

लेखसार—यांत पहिल्या दोन श्लोकांत नमन झाल्यावर पुढें ज्या देवाला
 दान केलें त्या पुळुंजच्या सिद्धसोमदेवाचा व त्याचा भक्त अम्मिदेव याचा
 उल्लेख आहे. नंतर सिद्धसोमदेवासाठीं म्हणून त्याचा भक्त अंमुगिदेव याला,
 पुळुंजचे महाजन, यादव सिंघण, संकेय, देवेय व दायियनायक हे साहणि,
 कुमार सोइदेव, गंगिदेव, संकमदेव, बिज्जराणा, रवेयिदेव, जोइदेव इत्यादींनीं
 निरनिराळीं दानें दिल्याचें सांगितलें आहे. पुढें महामंडळेश्वर विक्रमादित्य
 याची बायको सिरियादेवी हिनें त्यानें वीर नागरसाचें देवालय बांधलें
 असतां, महाप्रधान सिंहेय साहणि, शिकारी तिपुरेय नायक, रायसेट्टि,
 जोइसेट्टि, महाप्रधानाचा खाजगी शिकारी इसय्य नायक, वामन नायक,
 लाहिदेव नायक व तंमय्य नायक यांनीं दिलेल्या निरनिराळ्या दानांचें
 बर्णन आहे. शेवटीं २ शापाशीर्वादात्मक श्लोकांनंतर दामोदर दंडनाय-
 काचा हिशेबी लेखक चामुंडरस नायक यानें लेख लिहिल्याचें सांगितलें आहे.

वाचन.*

- (१) [चिन्ह*] ओं नैमस्तुंगाशिरश्रुंवि चंद्रचामरचारवे [१*] त्रैलोक्य-
 नगरारंभमूलस्तंभाय शंभवे [चिन्ह*] [॥१॥*]
 (२) नैमश्शिवाय भक्तेभ्य परमानंददायिने[१*]सदा समीहितप्राप्तिहेतु-
 ज्ञानविधायिने ॥[२॥*] पू

* ठशावरून. १ ओं खुणेचा. २ अनुष्टुप् वृत्त.

- (३) ण्जयां पुरे जातसिद्धसोम यि(इ)ति श्रुत(तः) [१*] भक्ताना-
मुपकाराय त्रि(नृ)णां पापापनुत्तये [॥३॥*]
- (४) एवं भूतो महालिङ्गो र(अ)हिकुण्डलभूशित(तः) [१*] क्रिपया
चाभिदेवस्य प्रत्यक्वः(ग्वः) समजा
- (५) यत ॥ [४॥*] तत्पादपंकजभृङ्गो मुनिवत्पूजितो यति(तिः) [१*]
शिवाचारयुक्त(रैक)निरतो लिंगयुक्तो(गैको) लिंगवेदक(कः) ॥[५॥*]
- (६) एतच्चित्रगुणैर्युक्तो अंभिदेवो महामति(तिः) [१*] चकार
शासनं सम्यक्(ग्) गद्यपद्यसमन्वितं ॥[६॥*]
- (७) [चिन्ह*] स्वास्ति समस्तभुवनस्तुत । समस्तजगति तल्लयात ।
समस्तजन सकारुण्य । वरदाभयहस्त । स
- (८) मस्तगुणगणनिष्ठय । कामक्रोधलोभमोहमदमाच्छर्यदुरितकुलदूर ।
माहेश्वर
- (९) रगणकुलान्वयादिवाकर । अनादिसंसिद्धप्रसिद्धन । सासिद्धकुल-
न्वयाण्यव । प्रव
- (१०) र्द्धनसुधाकर । सर्वजीवदयापर । नगण्यपुण्यमूर्ति । सरणागतकर्म-
निर्मूलन । सकल
- (११) भूतचेतचैतन्यस्वरूप । नित्यनिरंजनप्रभावपरिपूर्ण सद्बुदरुशन-
समाहि
- (१२) त । दूरस्त्रवण दूरदरुशन । ज्ञानसंपन्न । अणिमाद्यष्टगुणपरि-
पूर्णघूर्णिताण्यव
- (१३) आचारकुलकुमुदिनिसरश्चंद्र होंगे होंगे मंगे निरूपेक्षितशरिर ।
अज्ञानां
- (१४) कुश । भक्तजनचिन्तामणि । गुरुचरणस्मरण । परिणतांत [* :] करण-
स्वरूप । वीरनागरस

- (१५) लब्धवरप्रसाद । श्रीसिद्धसोमनाथदेवश्रीपादपंकजभ्रमर । लिगैकदेहि ।
तेजोनिधिसर
- (१६) सरणसंतान । श्रीअंमुगिधे(दे)वरसर्गे । [चिन्ह*] स्वस्ति समस्त-
विज्ञातानेकवेदेवांगतत्वज्ञानमर्त्त^१
- (१७) दज्वाळामंडित पुंडरीकाक्षब्रह्मलक्ष्मीलक्षितविशाळवक्षस्थळहंसयुवाति-
विरा
- (१८) जितर्मनोनतरुं यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहशट्कर्म
निरतरुं ।
- (१९) अष्टादशस्मृतिपुराणकाव्यनाटकभंगीभाषणकविगमकीवादिवाग्मिन्हिद-
याकृष्ट
- (२०) मंत्राक्षरं प्रतिपन्नशिलाक्षररुमप्य श्रीमतुदक्षिणवारणासी सर्व्वनमश्यदु
- (२१) तमदग्रहारं पूर्णजेयशेषमहाननंगळु श्रीसोमनाथदेवर्गे वूर्ति मूडवोल
- (२२) गण [प*] तिगेर्गेय्य मूड गण[प*] तिगेय्य बट्टेय्य बडगलु ब्रित्ति^२
आ केय्य बळिय मने सि
- (२३) द्वेश्वरदेवर केरियि तेंकलु वुरुगोटे तनक केरि वूर्ति पडुवलु हूदोटे
१ मं धाराप्
- (२४) र्वकं माडि कोट्टरु आ केरिय मने मळवकेयिगळालि अपुत्रिकदंद
आय दाय कोळ्ळि कळ्ळ तळार
- (२५) गूलि हालु कूळु बिट्टि वूरुगोटे बेलि सुंक तोलगडे पालिकाय
आ केरिय अंगडि घाणायि
- (२६) न्तिदेळवं सर्व्वाबाधेपरिहारवागि कादूडुवरु ॥ आ महाजनंगळिगे
अंमुगिदेवरसरु

१ या वाचनाविषयी शंका आहे. २ ही गे गाळावी. मूळांत जास्त आहे
असें वाटते,

- (२७) दंभ १ र कळांतरदिं कोट्ट प्रियश्राहे गजमल्लगद्याण ६ आ कळां-
तरद मुरु होंनुमं
- (२८) वरुशं प्रति नागरसन पर्वदलु आचंद्रार्कतारंवरं अशेषमहाजनंगळुं
भोजन माडुवरु ॥
- (२९) [चिन्ह*] स्वस्ति समस्तभुवनभवनाश्रयं श्रीगृथिवल्लभं महाराजा-
धिराज परमेश्वर द्वारावातिपु
- (३०) खरादिश्वर विष्णुवंशोद्भव जादवकुळकमळकळिकाविकासभास्कर
गूर्जरहृदयजर्जर
- (३१) माळवेश्वरमदनमहेश्वर दाहळहत्कुतूहळ चोळगळगळ प्रचळ-
तरहोइ
- (३२) सणलक्ष्मीहरण सकळलक्ष्मीपतिप्रतापचक्रवर्ति श्रीसिंघणदेवरसरु
सिद्धार्थि सं
- (३३) वत्सरद माघ सु ११ सोमवार व्यतिपातदंदु पूर्णजेगे बंदालि देवता
चर्चनेय समेर्यद
- (३४) लु श्रीस्वयंभु सिद्धसोमनाथदेवगेन्दायिथ्येयवनु सर्व्वनमश्यवागि
अंमुगिदेवरसर्गे
- (३५) अकरपरिहारवागि धार[१*] पूर्व्वकं माडि कोट्टरु । आ हळ्ळियलु ।
तहभत्तके सुं
- (३६) क अंबिलि गद्याण ओवाडविल(लु)[चिन्ह*] आ हळ्ळिय वोळगण
देवपमहलेयन प्रभुत्वद कम
- (३७) त मत्तरु नूरुमं बळिसहितवागि श्रीसिद्धसोमनाथदेवगेन्दु अवर
मकळु जतलट्टद संके
- (३८) य साहणिदेवेय साहणि दायियनायक कुवर सोइदेवयिन्ती
नाल्वरुं अंमुगि

- (१९) देवरसर्गे धारापूर्वकं माडि सर्व्वनमश्यवागि कोट्टरु आ हळ्ळिय कोळ्ळिवणवं श्रीसिद्ध
- (४०) सोमनाथदेवर्गे राजबिज्जअय्यण देवन पर्म(र्व)वेंदु गंगिदेव संकम-
देव बिज्जराणेय कवडिय खे
- (४१) यिदेव कवडिय जोइदेवंगळु सर्व्वनमश्यवागि धारापूर्वकं माडि
कोट्टरु । अलि फळितमं
- (४२) दे हाग हणवं कोंडवनु गोमाससुगपान माडिदवनु स्वानगार्द्धप(भ)
चांडाळ । [चिन्ह*] स्वस्ति समस्तप्रशस्तिसाहि
- (४३) तं श्रीमनु महाम(मं)डळेश्वरं साहसोत्तुंग भुजबळभीम विक्रमादित्य
देवरसरु पूर्ण
- (४४) जेयलु वीरनागरसन देवालययमं माडिसिदलि श्रीसिद्धसोमनाथदेवर्गे
स्वस्तियनवरतक
- (४५) ल्याणाम्युदयसहस्रफळभोगभागिनियरप्प सिरियादेवियरु सोइजण
दलि वूरि तेंक
- (४६) हूळजेय बट्टेरिय पडुवलु तेंकलु लखुमादेविय केय्य सीमेइं पडुवलु
हळ्ळ बडगलु सा
- (४७) सर्सन मरियादे मत्तरु १०० अलि देवभावियिं तेंक हूटोट
१ असगेश्वर देवर केरिइं
- (४८) हिंदे केरि १ बणबेय निवेसन १ मं सर्व्वनमश्यवागि धारापूर्वकं
माडि कोट्टरु ॥ [चिन्ह*] मत्तं दे
- (४९) वर्गे श्रीमनु महाप्रधानं सिहेय साहणियरु कुरुवलगेयलि वूरि
पडुवलु मुं
- (५०) जळेय केरेयिं मूड मत्तरु १०० अदर बळिय मने नारायणदेवर
केरियिं मूडगण

- (५१) मरदिं तेंक केरि १ म(मं) धार[१*]पूर्वकं माडि कोट्टरु ॥ मत्तं
श्रीसिद्धसोमनाथदेवर्गे श्रीमनु महापसा
- (५२) यितं बेंटेकार तिपुरेय नायकरु देगावेयलि वूरिं पडुवलु लळिगेय
सीमेर्यि
- (५३) पडुवलु लळिगेय बट्टेर्यि बडगलु मत्तरुं २६ अदर बळि ऊरुगव-
नीर्यि मूड मने १ उरिं मू
- (५४) ड बाविय मूडदेसेय हूदोट १म(मं) सर्व्वनमश्यवागि कोट्टरु
[चिन्ह*] स्वस्ति समस्तप्र
- (५५) शस्तिसहितं श्रीमतु रायसेट्टि गंडभेरुंड जोइसेट्टियरु तमकरुव-
ल्लगे नाडोळगण को
- (५६) रवळियलि वूरिं मूड चट्टण हळळदिं मूड पत्थरिगेय बट्टेर्यि
बडगलु हिरिय हळळदिं
- (५७) तेंकलु कोळ्मत्तरुं २६ कंचगार गेरिइं बडगलु मेळिसंखरदेवरिं
मूडलु केरि १ बणबे निवेशन [चिन्ह*] मत्तं
- (५८) चिंचवळियलि वूरिं तेंक हळळदिं मूड चंमुराणेथन मळवदिं पडुवलु
हूदोट १ सर्व्वनमश्य
- (५९) वागि कोट्टरु स्वस्ति समस्तप्रशस्तिसहितं श्रीमनु महाप्रधान मनेय
बेंटेकार इसय्य नायकरु
- (६०) श्रीसिद्धसोमनाथदेवर्गे आसुठिगेयलि रवळपळद बट्टे बिदळ्ळेइं
पडुवलु त्रित्ति १ जक्कियर भावि^१
- (६१) रेवण मडुव हूदोट १ वासुदेवन मनेय हत्तिद मने १ सर्व्वनमश्य
धारापूर्व्वकं माडि कोट्टरु
- (६२) श्री वामन नायकरु तुंगतूहदलु वूरिं बडगलु हळळदिं पडुवलु
एवन्तिगे बट्टेइं मुड हूदो

१ धा ओळी खालीं लहान काढला आहे. २ या पुढील आकडा नीट लागला नाही. ३ जक्कियर भावि या शब्दप्रयोगासाठीं पद्म. एपि. इंडि. १३, ४९

- (६३) ट १ निवेशन १ मं सर्व्वनमश्यवागि कोट्टरु [चिन्ह*] श्रीमत्
ल(आ?)हिदेव नायक तंमय्य नायकरु पोर
(६४) गावेयलि इरेयद सिद्धेश्वरदेवर केयि(रिय) पडुव मत्तरु १२
मं सर्व्वनमश्यवागि कोट्टरु ॥ बहुभिर्व्वसुधा दत्ता
(६५) राजभिस्सगरादिभि [:*] यस्य यस्य त(य)दा भूमि [:*] तस्य तस्य
तदा फलं ॥ स्वदत्तं(त्तां) परदत्तं(त्तां) वा यो हरेत वसुधरा(रां) शष्टिव
(६६) रुश सहस्राण (णि) विष्टायां जायते क्रिमिः ॥ श्री दामोदर दंडनायकर
श्रीकरणं चमुंडरस नायकर लिपि

[आरंभी पण मागाहून खोदलेला भाग*]

- (६७) चट्टिसेट्टि चाडिसेट्टि देवल्या इदु
(६८) गे—रयन्तरदु कोट्टरु आत्यंतिकवागि
(६९) अंमयंगळ केय्यलि ओंदु हेंन कोंडु सर्व्वमान्यवागि सोमनाथदेवरे
(७०) गे चिंचवळिय चट्टेरिय पडुलु जज्जुगी नायकन स्तळादिं मूडलु शंझे-
श्वरदेवल (र ?) केइं ते
(७१) कलु गणपतिय केयि बडगलु एरडुहानि मत्तरु केइय स्तळ वनुसळ
पडियागि आ
(७२) केय्य वणवे खेयियनिं तेंकलु सोमय्यनिं बडगलु आ केरे खेयियनिं
पडुवलु...
(७३) म- अंमयंगळिगे वाइयनु कयवागि मारिदरु आ त्रित्तिगे अशेष
महा जनगंळु.....

भाषांतर.

(ओ.१-६) ओं. नमस्तुंग (१). भक्तांना परम आनंद व इच्छित प्राप्तीच्या हेतूंचे ज्ञान देणाऱ्या शिवाला नमस्कार [असो] (२). भक्तां-
वर उपकार करण्यासाठी व मनुष्यांचे पाप नाहीसे करण्यासाठी पूर्णजा-
पुरांत झालेला, ' सिद्धसोम ' असा म्हटला जातो (३). अशा प्रकारे

१ सु खाली घ काढला आहे. २ हा सात ओळीचा मजकूर चांगलासा लागत नाही, म्हणून पुढे भाषांतर दिले नाही.

झालेला, सर्पकुंडलानीं भूषित, असा महालिंग अम्भिदेवाच्या कूपेने पुन्हा उत्पन्न झाला (४). त्याच्या पदकमलीं भुंग असलेला, ऋषीप्रमाणे पूजिलेला, शिवाचारांमध्ये पूर्ण निरत, लिंगरूप, लिंगज्ञानी, अशा विलक्षण गुणांनी युक्त, महामति, अशा अम्भिदेव यतीने [हे] उत्तम गद्यपद्युक्त शासन केले (५,६).

(ओ. ७-२८) स्वस्ति. सर्व जगानें स्तविलेला, सर्व जगतीतळावर प्रसिद्ध, सर्व लोकांविषयी दयाळू, वरद व अभय अशा हातांनी युक्त, सर्व गुणसमुदायाचें घर, क्राम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मात्सर्य या पापसमुदायापासून दूर, माहेश्वरगणांच्या समुदायांतील कुळांना सूर्य, अनादिकालापासून उत्कृष्ट सिद्ध असलेला, सिद्धसमुदायाचा समुद्र वाढविण्याचे कार्मी चंद्र, सर्व जीवांविषयी दयापरायण, अगण्यपुण्याची मूर्ति, शरणागताचें कर्म निर्मूल करणारा, सर्व प्राण्यांच्या चित्तांचे चैतन्यरूप, नित्य व निरंजन अशा प्रभावांनीं परिपूर्ण, षड्दर्शनांनीं युक्त, लांबचें ऐकणारा, लांबचें पाहणारा, ज्ञानसंपन्न, अणिमादि अष्टसिद्धींनीं पूर्ण असा खवळलेला समुद्र, आचारसमुदायरूपी कुमुदवेळींच्या तळ्याला चंद्र, सोने, स्त्री, जमीन यांना शरीरानेही तिरस्कृत केलेला, अज्ञानाला अंकुश, भक्तजनांना चिंतामणि, गुरूच्या चरणांचें स्मरण असणारा, ज्याच्या अंतःकरणाचें स्वरूप परिणत आहे, वीर नागरसाकडून वररूपी प्रसाद मिळालेला, श्री सिद्ध सोमनाथ देवाच्या श्रीपदकमलांच्या ठिकाणीं भुंग, लिंगरूप देह झालेला, अशा श्री अंमुगिदेवाला

स्वस्ति, अनेक वेदवेदांगतत्त्वज्ञानें ज्यांनीं पूर्ण जाणलीं आहेत, विष्णूच्या विशाल छातीवरील, ब्रह्म, लक्ष्मी, सरस्वती, यांच्या चिन्हांनीं युक्त, मनानें उन्नत, यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन, दान, प्रतिग्रह या षट्कर्मांत निरत असलेले, ज्यांच्या उपदेशाचीं अक्षरें अठरा स्मृति, पुराणें, काव्यें, नाटकें, कोटिक्रम, कबि, गमकी' व जाणणाऱ्या वाग्मीचेंही हृदय ओढतात, ज्यांना शिलालेख समजतात अशा, दक्षिण काशी, सर्वनमस्य, व अग्रहार असलेल्या पूर्णजा गावांतील सर्व महाजनांनीं श्री [सिद्ध] सोमनाथ देवासाठीं, गावाच्या पूर्वेस, गणपतीच्या शेताच्या पूर्वेच्या, गणपतीच्या शेताच्या वाटेच्या उत्तरेच्या २ वृत्ति [व] त्या शेताशीं संलग्न असलेलें घर,

सिद्धेश्वर देवाच्या रस्त्याच्या दक्षिणेस, गावाच्या कोटापर्यंत[असलेला] रस्ता, व गावाच्या पश्चिमेस असलेली एक बाग धारापूर्वक करून दिली. त्या रस्त्यावरील घर व मळई शेत याबाबतीत निपुत्रिक, आय, दाय, लूट, चोर, तराळ, बेगार, दूध, दुष्ट, वेठ, गावाचा कोट, कुंपण, जकात, तोलगडे^१, पारिकाय^२, त्या रस्त्यावरील दुकान, घाणा या सर्व गोष्टींचा त्रास होऊं नये अशा रीतीनें तीं दान करून दिलीं. त्या महाजनाना अम्मुगिदेवरसानें १ दाम वार्षिक^३ व्याजानें दिलेल्या ६ गजमल्ल गद्याणांवरील व्याजाच्या ३ होनांत दरवर्षी नागरसाच्या पुण्यतिथिकालीं चंद्र सूर्य तारे आकाश असेतो^४ सर्व महाजन भोजन घालतील.

(ओ. २९ ते ४३) स्वस्ति, समस्तभुवनाश्रय, श्रीपृथ्वीवल्लभ, महाराजाधिराज, परमेश्वर, द्वारावतिपुरवराधीश्वर, विष्णुवंशोद्भव, यादवकुलरूपी कमलकलिकेचा विकास करणारा सूर्य, गुर्जरांच्या हृदयांना जर्जर करणारा, मालवराजरूपी मदनाला शंकर, दाहळदेशीय मनुष्यांचें कुतूहल, चोळाच्या गळ्याचा काळ, प्रबळतर होइसणां(होयसळां) ची लक्ष्मी हरण करणारा, सर्व ऐश्वर्याचा मालक व प्रतापचक्रवर्ति अशा श्रीसिंघणदेवानें सिद्धार्थी संवत्सराच्या माघ शुद्ध एकादशीस, सोमवारी, व्यतिपात असतां, पुळुंजेस येऊन देवतेच्या पूजासमयीं, श्रीस्वयंभू सिद्धसोमनाथ देवासाठीं म्हणून इथ्थे हें गांव अंमुगिदेवरसाला कायमचें सर्वनमस्वरूपानें उदकपूर्वक करून दिलें. त्या गावांतील तपस्व्यांनीं सुंक, अंबिलि, गद्याण हीं यावयाचीं नाहीत. त्या गावापैकीं 'देवपमहलेय' च्या मालकीचे

१ मळव हा शब्द किटेल कोशांत सांपडत नाही. याचा अर्थ मळई जमीन असा असावा.

२ तळार हा शब्द तद्रव असून स्थळवार या शब्दांत त्याचें मूळ असल्याचें किटेल सांगतो. याच्या कामाचें 'चोरी झाली असतां ती भरून द्यावी' असें जें वर्णन आहे त्यावरून या शब्दाचा तराळ या शब्दाशीं संबंध जोडावासा वाटतो. पहा एपि. इंडि. १५, ८०

३ या शब्दांचे अर्थ नीट ध्यानांत येत नाहींत.

४ प्रिय या शब्दाचा अर्थ ध्यानांत येत नाही. पिरिय किंवा हिरिय शब्दाशीं संबंध असेल काय ! आहो शब्दाचा अर्थ बारा महिन्यांचा काळ. पहा इपि. इंडि. १५, ८० टीप २

१०० कंमतं मत्तर, बलिसह श्रीसिद्धसोमनाथ देवाला म्हणून, त्याची मुलगी, जतलट्टाचा संकेय साहणिदेवेय, साहाणि दायिय नायक, कुमार सोइदेव या चारांनीं अंमुगिदेवरसाला धारापूर्वक, सर्वनमस्य रूपानें करून दिले. त्या गावाचें कोळिळवणं, श्रीसिद्धसोमनाथदेवाला, राजबिज्ज अय्यण देवाच्या पर्वदिनीं गंगिदेव, संकमदेव, बिज्जराणा, कवडी (द्वीपा)चे खेयिदेव व जोइदेव यांनीं सर्वनमस्यरूपानें उदकपूर्वक करून दिलें. तेथें उत्पन्न झालेल्याचे हागै, पण घेणारा, गोमांस खाणारा, सुरापानी, कुत्रा, गाढव. चांडाळ आहे.

(ओ. ४३-५४) स्वस्ति, सर्व प्रशस्तिसह असलेला, महामंडळेश्वर, मोठा साहसी, भीमासारखा शक्तिमान, अज्ञा विकमादित्य देवानें पुढजेंत वीरनागरसाचें देवालय बांधिलें असतां, श्रीसिद्धसोमनाथ देवासाठीं, असंड कल्याण व अभ्युदय यांचीं हजारों फठें भोगण्यांत भाग घेणारी सिरिया-देवी हिनें, सोइजणमध्ये, गावाच्या दक्षिणेस, हूळजेच्या वाटेच्या दक्षिणपश्चिमेस, लखुमादेवीच्या शेताच्या सीमेच्या पश्चिमेस, नाल्याच्या उत्तरेस, १०० मत्तर, (तसेंच) तेथील देववापीच्या दक्षिणेस एव वाग, असोेश्वर देवाच्या रस्त्याच्या पाठीमागील एक रस्ता, कट्ट्याचें (कट्ट्यासाठीं) एक घर, सर्वनमस्यरूपानें, उदकपूर्वक (दान) करून दिलें. आणि देवासाठीं, महाप्रधान सिंहय साहाणि यानें, कुरुवलगे गावांत, गावाच्या पश्चिमेस, मुंजळेच्या तलावाच्या पूर्वेस, १०० मत्तर, त्यांतील घर, नारायणदेवाच्या रस्त्याच्या पूर्वेस व आट्याच्या दक्षिणेस एक रस्ता, उदकपूर्वक (दान) करून दिला. आणि श्रीसिद्धयागनाथ देवाला, (राजाची) फार मजी असलेला शिकारी, तिपुरय नागक यानें देगाव

१ कंमत म्हणजे माळकाचे स्वतःच्या साकतातुनि पण मनुष्यावरपी कसलेली (जमीन). पहा. एपि. इडि १५, ३२० तपि २

२ कोळिळवण या शब्दाचा अर्थ नीट समजत नात कोळिळ शब्दाचा कोलीत असा अर्थ कितेल देतो. कदाचित् नेमुणीचे गत असा या शब्दाचा अर्थ असेल.

३ हाग=१/२ पण. एक नाणें.

४ महापसायेत याचा राजाच्या कपड्यावरचा मुख्य असा दुमरा अर्थ आहे. पण तो येथे लागूं पडत नाही. पहा. एपि. इडि. १३, ३१४.

मधील, गावाच्या पश्चिमेचे, लळिगेच्या सीमेच्या पश्चिमेचे, लळिगेच्या वाटेच्या उत्तरेचे २६ (?) मत्तर, त्या गावापैकी वेशीच्या पूर्वेचे एक घर, गावाच्या पूर्वेच्या विहिरीच्या पूर्वेचा एक बाग, सर्वनमस्य म्हणून दिला.

(ओ. ५४-५९) स्वस्ति, सर्वप्रशस्तियुक्त, रायसेट्टि, गडंभेरुंड जोइसेट्टि, यांनीं कुरुवलगे देशापैकी, कोरवल्लिमधील, गावाच्या पूर्वेस, चट्टाच्या ओढ्याच्या पूर्वेस, पत्थरिगेच्या वाटेच्या उत्तरेस, थोरल्या ओढ्याच्या दक्षिणेस, (असलेले) कोल मत्तर २६ (?), कासाराच्या रस्त्याच्या उत्तरेस, मेळिसंखरदेवाच्या पूर्वेस, (असलेला) रस्ता, कडव्याच्या गंजीसाठीं घर, आणि चिंचवळिपैथी गावाच्या दक्षिणेस, नाल्याच्या पूर्वेस, चंमुराण्याच्या मळईच्या पश्चिमेस असलेला एक बाग, सर्वनमस्य-रूपानें दिला.

(ओ. ५९-६६) स्वस्ति, सर्व प्रशस्तींनीं युक्त, महाप्रधन खाजगी शिकारी इसय्य नायक यांनं श्रीसिद्धयोगनाथ देवाला, आसुठिगे गावापैकी खळपळ्याची वाट व विवडळे यांच्या पश्चिमेस एक वृत्ति, यक्षींची विहीर, रेवणकृत एक बाग, वासुदेवाच्या घरास लागलेलें एक घर, सर्वनमस्यरूपानें धारापूर्ण करून दिलें. श्रीवामन नायकानें तुंगतूह गावापैकी, गावाच्या उत्तरेस, नाल्याच्या पश्चिमेस, एवन्तिगेच्या वाटेच्या पूर्वेस, एक बाग व एक घर, सर्वनमस्यरूपानें दिलें. श्रीमंत लाहिदेव नायक व तंमय्य नायक यांनीं पोरगापैकी इरेयाच्या सिद्धेश्वरदेवाच्या शेताच्या पश्चिमेस असलेले १२ मत्तर सर्वनमस्यरूपानें दिले. बहुभिः० स्वदत्तां० श्रीदामोदर दंडनायकाचा हिशेबी लेखक चमुंडरस नायक यांनं लिहिलें.

२

हा शिलालेख मला पुळुंज येथेंच मिळाला. येथील मुख्य देवाच्या म्हणजे लिंगेश्वराच्या देवळास ऐमाडपंती थाटांच २ सभामंडप आहेत. या दोहोंपैकीं दर्शनास जातांना प्रथम लागणारा मागाहूनचा असून त्या-पुढचा अगोदरचा असावा. पहिला मंडप ओलांडून दुसऱ्यांत जातांना जें दार लागतें त्या दाराच्या डाव्या अंगास भिंतींत हा शिलालेख आहे.

याच्या पुढेच नवीन मंडपाचा खांब आला आहे व भिन आणि खांब यांमधील फट कमरेइतकी बांधून काढली आहे. यामुळे लेखाचा बहुतेक भाग बुजून गेला आहे. जो भाग दिसत आहे तोही तिन्ही बाजूंनी फुटून गेला आहे. यामुळे लेखाचा फारच थोडा भाग शाबूत आहे. दिसणाऱ्या भागाची लांबीसंदी ११ व ९ इंच आहे.

अक्षरांचें सामान्य स्वरूप मागें वाचलेल्या लेखाप्रमाणेंच कानडी बळणाचें आहे. लेखाची भाषा कानडी आहे.

लेखाचा काल २७ व्यय संवत्सर सुध सोमवार असा आहे. २७ हें वर्ष राज्याभिषेकाचें आहे. या वर्षाला जुळतां असा संवत्सर व्यय हा दिला आहे. मी पूर्वी वाचलेला लेख सिंघणाचा आहे. हाही लेख सिंघणाचा आहे असें वाटतें. यादवनारायण, प्रतापचक्रवर्ती व सिंहण हे शब्द फुटक्या भागांतून लावतां येतात. सिंघणाचा काळ शक ११३२ ते श. ११६९ असा आहे. या काळाच्या दरम्यान गत शक ११४८ ला व्यय संवत्सर येतो. श. ११४८ हें जर राज्याभिषेकाचें २७ वें वर्ष आहे तर श. ११२२ हें राज्याभिषेकाचें पहिलें वर्ष येतें. डॉ. फ्लीट यांनी इतर २ लेखांच्या आधारानें श. ११२२ हें सिंघणाच्या यौवराज्याभिषेकाचें पहिलें वर्ष मानावें असें नमूद केलें आहे. या लेखानेंही तीच गोष्ट सिद्ध होत आहे.

मागील लेखांत पुळुंज गांवाला संस्कृत भागांत पूर्णजा व कानडी भागांत हूळजे असें म्हटलें आहे. येथें ' पूर्णजे ' असा शब्द आला आहे.

हा व पाठीमागील लेख आणि येथील इतर लेख यांत अंमुगिदेवाचा उल्लेख येतो. यास निरनिराळीं दानें दिली आहेत. हें देऊळ पूर्वी वीरशैवांचें होतें व हल्लींही आहे. आर्. नरसिंहाचार्य यांनी आपल्या ' कर्नाटककविचरिते ' या ग्रंथाच्या पहिल्या व्हॉल्यूममध्ये पृ. १९४ वर अंमुगिदेव्य नांवाच्या एका वीरशैव वचनकाराची माहिती दिली आहे. त्याचा काल त्यांनीं सुमारे ११६० इसवी हा दिला आहे. श. ११२१ च्या लेखांत एका अंमुगिदेवाची कांहीं माहिती आली आहे. तेव्हां नरसिंहाचार्य यांनीं उल्लेखिलेला अंमुगिदेव व या लेखांत आलेला यांचा कांहीं संबंध असेल काय ? शिलालेखांत अंमुगिदेव असें नांव आहे व नरसिंहाचार्य अंमुगिदेव असें नांव देतात. त्याच्या वचनांत अंमुगेश्वरलिंग असें नांव येतें, येवढा तिहीमध्ये फरक आहे. काल मात्र जवळ जवळ एकच आहे,

- (१) मुगिदेव'.....
 (२) [श्रीम] तु यादव [ना]....
 (३) ण प्रतापचक्रवर्ती सि [ह]....
 (४) षद २७ नेय व्यय सं [व]....
 (५) क सुध.....सोमवारदं
 (६) [स] र्वनमस्य पूर्नजय....
 (७) [नं] गळिगे अंमुगिदेवन तं....
 (८) ककेगे द समेय^१

१९ भिवघाट येथील कानडी शिलालेख*

(श्री. ग. ह. खरे)

उपलब्धि:—प्रस्तुत शिलालेख मु. नेलकरंजी ता. आटपाडी स. औंध येथील रानांत असलेल्या भीमाशंकराच्या देवळांत होता. पूर्वी तो लेख स्थानिक लोकांनी देवळाच्या बांधकामांत घातला होता. पण श्रीमंत पंत-प्रतिनेधि यांच्या नजरेस ती गोष्ट येतांच त्यांनी तो बांधकामांतून काढवून औंध येथे आणविला आहे. लोकांनी तो बांधकामास योग्य करण्यासाठी त्याच्या उजव्या अंगाचा भाग तोडून काढल्यामुळे प्रत्येक ओळीचा उजव्या बाजूचा शेवटचा कांहीं भाग नाहीसा झाला आहे. या लेखाची लांबी, रुंदी ४' ४" व १' १" ते १' ४" असून वरचा सुमारे ९ इंच भाग व खालचा २.३ इंच भाग कोरा आहे. पैकीं वरच्या कोऱ्या भागांत पूर्वी शिवलिंग वगैरे चित्रे असण्याचा संभव आहे. सध्या तो छिन्न काढलेल्या स्थितीत आहे. लेखावर ऊन, पाऊस, वारा व मनुष्याने अज्ञानाने केलेले आघात यांचा परिणाम होऊन तो अगदीं अस्पष्ट होऊन गेला

१ या ओळीतील अक्षरे इतर ओळीतील अक्षरांच्या मानाने लहान आहेत.

२ पुळंजचे आणखी दोन लेख मजपाशी आहेत. ते पुढे सवडीने प्रसिद्ध करीन.

* पा. स. ६१९८५५

असल्याने वाचणे व त्याचे ठसे घेणे अवघड झाले आहे. बऱ्याच ठिकाणी लेख अगदी लागेनासा झाला आहे.

लिपी, लेखनपद्धति व भाषा:—लेखाची लिपी शकाच्या १२ व्या शतकांतील कानडी लिपीशी जुळणारी आहे. जुने २ व ४ यांचा उपयोग कचितच केला आहे. म चें एकच रूप आढळते. जिव्हामूलीय व उपध्मानिय यांचा उपयोग कोठे केलेला दिसत नाही. व, स, क, या अक्षरांबद्दल कांहीं ठिकाणी य, श, ख हीं अक्षरं वापरलेलीं दिसतात. या लेखांतील आरंभीचा 'नमस्तुंग०' हा श्लोक सोडून देतां बाकी सर्व लेख जुन्या कानडी भाषेत असून गद्य आहे. जुने कानडी संस्कृतप्रचुर असल्याने या लेखांतही संस्कृत शब्दप्रयोग पुष्कळ आहेत.

काल:—या लेखांत कालाचे दोन उल्लेख आहेत. पैकीं पहिला विजय संवत्सर पौष शुद्ध १५ सोमवार उत्तरायणसंक्रमण या अर्थी आहे. या उल्लेखावरच कळचुर्य सोयिदेव राज्य करित असतांना असे म्हटलें असल्याने हा विजय संवत्सर त्याच्या कारकीर्दीतील होय. सोयिदेव श. १०८९ ते १०९८ पर्यंत राज्य करित होता व श. १०९५ ला विजय संवत्सर येत असल्याने या विजय संवत्सराच्या उल्लेखानें गत शक १०९५ हें साल विवक्षित आहे. या साली पौष शुद्ध द्वादशीला सोमवार होता पण मकरसंक्रांत आणखी एक आठवड्याने म्हणजे सोमवार पौष वद्य तृतीया या दिवशीं लागत आहे. श. १०९४ किंवा १०९६ या दोन्ही वर्षीं वरील तऱ्हेचा योग जुळून येत नाही. तेव्हां मितित कोठें तरी चूक झाली आहे असें म्हणावें लागतें. पौष शुद्ध द्वादशीस इंग्रजी तारीख १७ डिसेंबर ११७३ ही येते. कालाच्या दुसऱ्या उल्लेखांत संकमदेव राज्य करित असतां येवढ्याच अर्थाचे शब्द लागतात. कळचुर्य संकमदेव श. १०९८ ते ११०२ पर्यंत राज्य करित होता. तेव्हां या लेखांतील दुसऱ्या भागांतील दान श. १०९८ ते ११०२ या दरम्यान झाले असावे.

स्थळ:—या लेखांतील स्थळांची नावे नीटशीं लागत नाहीत. पण एक गोष्ट मात्र स्पष्ट आहे कीं, ज्या गांवांतील जमिनी देवास दान केल्या आहेत तीं गावे पाडे नांवाच्या नाडांत म्हणजे देशांत होती. ज्या गावाच्या हद्दींत हा लेख होता तें गांव आटपाडी तालुक्यांत आहे. पूर्वी तें आटपाडी महालांत होतें. या महालाची दक्षिणेकडील स्वाभाविक हद्द भिवघाटाचा

डोंगर आहे. तेव्हा येथे पाडे या शब्दाने आटपाडी हे गांव विवक्षित असावे. संस्कृत ईकारांत स्त्रीलिंगी ग्रामवाचक नामे कानडीत एकारांत नपुंसकलिंगी होतात. जसे वनवासी→वनवसे वगैरे. त्याप्रो येथे पाडीचे पाडे झाले असावे. दानांत ज्या गावांचा उल्लेख आला आहे त्यांची नावे करज-यरव(खे)ड व नारविगावे अशीं लागतात. या दोन नावांचे मिळून कदाचित् नेलकरंजी असे जोड नांव झाले असण्याचा संभव आहे. भिवघाटाच्या बरोबर दक्षिणेस २।३ मैलांवर करंजे नावाचे एक गांव आहे. ते करजय या नावाने विवक्षित असले तर वरील संभव ठरत नाही. मग नारविगावे हे दुसरीकडे कोठे तरी शोधले पाहिजे असे होते. पहिल्या दानाच्या वेळी सोविदेवाचा मुक्काम मंगळवाड येथील स्थिर शिबिरांत होता असे लेखांत नमूद आहे. मंगळवाड म्हणजे हल्लीचे मंगळवेढे हे गांव असावे. पूर्वी हे गांव फार प्रसिद्ध असून तेथे एक लहानसा संस्थानिक असल्याचे संस्कृत व फारसी साधनांत नमूद आहे. श. १०६९ च्या म्हसवड येथील अप्रसिद्ध लेखांतही मंगळिवेड हे कळचुर्य बिज्जणाचे स्थिर शिबिर होते असे सांगितले आहे. आणखीही अनेक ठिकाणी मंगळवेढे हे स्थिर शिबिर असल्याचे कळचुर्याच्या लेखांत नमूद आहे. मात्र बहुतेक ठिकाणी मंगळिवेड असे रूप आहे. ज्या देवाबद्दल दाने झाली तो देव 'भंडिवण' मध्ये होता असे लेखांत आहे.

लेखसार- लेखामध्ये आरंभी 'नमस्तुंग' हा श्लोक असून त्यापुढे १३ ओळींपर्यंत ज्या देवास दाने दिली आहेत त्या 'भंडिवण' मध्ये वास्तव्य करणाऱ्या भीमनाथ किंवा भीमेश्वर या स्वयंभू देवाची स्तुति केली आहे. हा स्तुतीचा भाग चांगलासा लागत नाही तरी विष्णु, ब्रह्मदेव, इंद्र, गंधर्व, विद्याधर, ऋषि, योगी, भोगी वगैरे याच्या पदकमलाच्या ठिकाणी रत असतात, हा भक्तजनांना इच्छिलेले देतो, वगैरे अर्थाची स्तुती केल्याचे दिसत आहे. या स्तुतीनंतर १४ ते ३४ ओळीत पहिल्या दानाचे वर्णन आहे. त्यांत प्रथम समस्तभुवनाश्रय, पृथ्वीवल्लभ, महाराजाधिराज, परमेश्वर, इत्यादि सार्वभौमत्वदर्शक पण सामान्य विशेषणांनी व परममाहेश्वर, काळांजर-पुरवराधीश्वर, सुवर्णवृषभध्वज, डमरगोस्तूर्यनिर्घोषण, कळचुर्यकुळकमळ मार्तंड, कळचुर्यकुळप्रतापचक्रवर्ति, रायमुरारि, इत्यादि कळचुर्यकुळासंबंधी व वैयक्तिक विशेषणांनी सोयिदेव याची स्तुति करून तो मंगळवाड येथे

राज्य करीत असतां त्याचा चाकर महाप्रचंडदंडनायक (?) याच्या विनंती-वरून विजयसंवत्सरीं पौष शुद्ध द्वादशीला उत्तरायण संक्रमणाच्या पर्वकाळ-प्रसंगीं वरील देवाला त्याचे अंगरंगभोग व जीर्णोद्धार वगैरेसाठीं पाडेनाडा-मधील करजय गांवांतील दोन मत्तर जमीन दिल्याचें नमूद केलें आहे असें वाटतें. ३४ व्या ओळीत पुढील दानाला सुरवात करतांना प्रथम कळचुर्यकुळप्रतापचक्रवर्ति, निःशंकमल्ल या पदव्यांनीं युक्त असा सोयिदे-वाचा भाऊ संकमदेव हा राज्य करीत होता असें सांगून त्याच्या महाप्रधान महामंडळेश्वर वगैरे विशेषणांनीं युक्त अशा कोणी नारविगावे मधील जमीन दान दिल्याचें सांगितलें आहे. यापेक्षां जास्त माहिती लेख घाण झाला असल्यानें मिळूं शकत नाही.

२० तेर येथील चार शिलालेख.*

(श्री. ग. ह. खरे)

तेर हें गांव बाशीलाइट रेल्वेच्या कुर्दूवाडी-लातूर फाट्यावरील तेर या स्टेशनपासून पूर्वेस सुमारे २-२॥ मैल आहे. सध्यां हें गांव हैद्राबाद संस्थानापैकीं धाराशीव अथवा उस्मानाबाद जिल्ह्यांत मोडतें. हें सामान्य लोकांत गोरोबा कुंभार नांवाच्या संतकवीचें समाधिस्थान म्हणून प्रसिद्ध आहे. युरोपियन विद्वानांत, टालेमीनें व परिप्लसमध्ये उल्लेखिलेलें तगर म्हणजेच सध्यांचें तेर अशी समजूत आहे. पैकीं डॉ. फ्लीट यांनीं तगर म्हणजेच तेर हें सिद्ध करून दाखविलें^१ असून डॉ. बार्नेट यांनीं डॉ. फ्लीट

* पा. सं. ११८५६

१ डॉ. फ्लीट यांनीं एके वेळीं कोल्हापूर किंवा त्याच्या जवळचें करवीर म्हणजेच तगर असें प्रतिपादन केलें होतें (बाँबे गॅझेटियर १ ला व्हॉल्यूम २ रा भाग पृ. ५१०). पण पुढें त्यांनीं आपलें हें मत बदलून वरील तेर म्हणजेच जुनें तगर असें ठरविण्याचा प्रयत्न एका लेखांत केला आहे. याचें आरंभीं तगर शहराविषयीचीं त्यावेळच्या विद्वानांमध्ये प्रचलित असलेलीं मते देऊन तीं कशीं तर्काधिष्ठित नाहीत हें दाखविलें आहे आणि नंतर आपण तगर म्हणजेच तेर असें कां म्हणतो याचीं कारणें दिलीं आहेत. तीं अशीं—(१) नगरचें ज्याप्रमाणें नेर किंवा क्वचित् नार होतें त्याप्रमाणें तगरचें (तगर → तयर → तेर या क्रमानें) तेर हें रूप होईल. (२) हें गांव शहर

यांचा सिद्धांत बरोबर आहे असें मानलें आहे.^२ मि. कश्मिन्स व बर्जेस यांनीं डॉ. फ्लीट यांचा सिद्धांत बरोबर असल्याबद्दल जरी स्पष्ट विधान केलें नसलें तरी त्यांचे मते हें गांव फार प्राचीन आहे.^३ हिंदी विद्वानांत कै. राजवाडे याखेरीज इतर विद्वानांनीं डॉ. फ्लीट यांचें मत गृहीत धरलें आहे.^४ कै. राजवाडे यांनीं मात्र पूर्वीचें तगर म्हणजे हल्लींचें, निजामच्या राज्यांतील कनकगिरीपासून उत्तरेस सहा, कोसावर अललेलें तवरगिरी, तावरगेरे किंवा तवरेसर हें आहे असें सिद्ध करण्याचा यत्न केला आहे.^५ अगदीं अलीकडे निजामच्या राज्यांतील पुराणवस्तुसंशोधन-

म्हणूनच सर्वत्र समजण्यात आल आहे. (३) परिप्लूस्तच्या म्हणण्याप्रमाणेंच भडोच ते पैठण व पैठण ते तेर हीं अतरे आहेत. त्यानें सांगितलेली दिशाही जवळजवळ बरोबर आहे (J. R. A. S. 1901P.537). हेंच मत त्यांनीं पुढेही सांगितलें आहे. पहा एपि. इंडि. ७, २२४; १२, २५३

२ पहा एपि. इंडि. १९, ३१ आणि अँटिक्रिटीज ऑफ इंडिया पृ. २६२

३ पहा अँयुअल रिपोर्ट ऑफ दि आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया १९०२-०३ पृ. १९६, प्रोपेस रिपोर्ट ऑफ दि आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ वेस्टर्न इंडिया इ. १९०११९०२ पृ. १ आणि J.R.A. S. 1902 P. २३०. या तिसऱ्या ठिकाणीं डॉ. बर्जेस यांनीं, कश्मिन्स यांनीं पुराणवस्तुसंशोधनाच्या दृष्टीनें तेर गांवची चार दिवस पहाणी केली असतां त्यांना काय माहिती किंवा वस्तू मिळाल्या याचें थोडक्यांत वर्णन दिलें आहे. त्याचें सार असें-(१) सत्यपुर (म्हणजेच तगर) महात्म्य (प्रश्नाच्या दृष्टीनें निरूपयोगी). (२) श. १०७६ च्या एका लेखाचा छाप, फोटो व ओतीव प्रतिकृति. (३) एक बौद्ध चैत्य व तेर गांवाबाहेर पश्चिमेस असलेल्या अर्वाचीन जन देवालयांतील * बौद्ध शिल्पें. (४) दोन अतिशय जुनी, विटांचीं व उत्तम कोरीव काम असलेलीं लाकडी दरवाजांचीं देवळें. (५) २५० वर्षांचा जुना व तेरच्या काशीचा उल्लेख असलेला एक फारसी ताम्रपट. (६) ५ नाणीं: ३ मुसलमानी, १ अस्पष्ट व १ अस्पष्ट पण आंध्र.

* पहा McCrindle's Ancient India as described by Ptolemy and edited by S. N. Majumdar p. 385

५ पहा इतिहास आणि ऐतिहासिक वर्ष दुसरें अंक १५ वा पृ. २५७. यालेखांत कै. राजवाडे यांनीं श. ५३४ च्या हैद्राबाद ताम्रपटांत आलेल्या हकीकतीवरून तगर गांवाचा निश्चय करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचें तात्पर्य असें—ताम्रपट देणारा: वातापिनगरीत असणारा चालुक्य दुसरा पुलकोशिन. दान घेणारा: तगरा-धिवासी ज्येष्ठशर्मन्. दान दिलेला गाव: माकरापि. उत्तरेस व दक्षिणेस असलेले गाव: कवृप्प व रोल्कूरुकी. यांत कै. राजवाडे पुढील अनुमानें काढतात,

स्वात्मामार्फत त्यांचे वार्षिक रिपोर्टांत तेर येथील एक फोटो प्रसिद्ध झाला आहे व एक परिच्छेद त्यासाठीं खर्चला आहे. यापेक्षां जास्त प्रयत्न तगर शहराची निश्चिती ठरविण्यासाठीं झाल्याचें माझ्या पाहण्यांत नाहीं.

मला स्वतःला डॉ. फ्लीट यांचें म्हणणें जास्त पटलें. तसेंच डॉ. फ्लीट यांच्या लेखानंतर कझिन्स यांनीं या गांवाला प्रत्यक्ष जाऊन जी माहिती

(१) तगर वातापी (= बदामी) जवळ असलें पाहिजे. (२) माकरण्णि हें गांव तगर शहरीं राहणाऱ्या ब्राह्मणांला चालवितां येईल इतकें तगर शहराजवळ असलें पाहिजे. (३) तगर वातापी व माकरण्णि यांच्या जवळ कोठें तरी असलें पाहिजे. (४) माकरण्णि हें गांव माकरण्णि या रूपानें हल्ली चळारि जिल्ह्यांतील हूविन हद्द गल्ली (= हडगल्ली !) तालुक्यांत विद्यमान आहे. (५) तेव्हां असें गांव म्हणजे तवरगिरी किंवा तावरगेरे हें होय; कारण हें बदामी पासून ३०।३५ कोस व माकरण्णि पासूनही तेवढेंच आहे. (६) या गांवाच्या आसपास शिलामय प्रदेश असल्यामुळे त्यास शिलाहार हें नांव देणें योग्य होतें. (७) म्हणून तगरहून निघालेल्यांनी शिलाहार हें नांव धारण करणें योग्य होतें. पण कै. राजवाडे यांच्या सिद्धांतावर अनेक आक्षेप घेतां येण्यासारखे आहेत. पहिला आक्षेप असा की, तगर व तवरगिरी—गेर्ही दोन्ही गांवें एक ठरविल्यास पेरिप्लस व टॉलेमी यांच्या हस्तिकतांचा मेळ कसा घालावयाचा. त्यांनीं तगर हें गांव पैठणच्या पूर्वेंस किंवा पूर्वोत्तरेस आहे म्हणून सांगितलें आहे आणि तवरगिरी तर पैठणच्या किती तरी दक्षिणेस आहे. दिशेचा प्रश्न बाजूस ठेवला तरी दोघेही तगर पैठणपासून दहा दिवसांच्या अंतरावर होतें असें म्हणतात. पैठण व तावरगेरे यामधील अंतर यापेक्षां कितीतरी जास्त आहे. दुसरा आक्षेप असा की, तवरगिरीस प्राचीन अवशेष आहेत काय ! ज्या गांवाचा व्यापारी शहर म्हणून परके लोकही उल्लेख करतात तेथें प्राचीन अवशेष सात्रीने सांपडावेत. पण कै. राजवाडे असे अवशेष असल्याचें दाखवूं शकले नाहींत. काही शिलाहार जसे स्वतःस तगरपुराधीश्वर म्हणावितात तसे कांहीं स्वतःस कोपण पुरपरमेश्वर हें विरुद्ध घेतात. तेव्हां शिलाहार व तगर या दोन नांवाचा नसता संबंध जोडणें योग्य नव्हे. शिवाय शिलाहार हें जर देशवाची नांव असतें तर तें शेंकडोंनी उपलब्ध झालेल्या लेखांत कोठें तरी आलें असतें. असे अनेक आक्षेप कै. राजवाडे यांच्या विधानांवर घेतां येतील. सारांश काय की, प्रतिग्रही ब्राह्मण तगराधिवासी होता तेव्हां त्याला मिळालेलें गांवही तगराजवळच असावें येवढाच काय तो मुद्दा विचारणीय आहे.

१ पहा हैद्राबाद संस्थानच्या अर्न्किऑलॉजी सल्लाखाचा रिपोर्ट इ. १९२९-३० पृ. ५ व चित्र

मिळविली व जी त्यांनीं आणि डॉ. वर्जेस यांनीं प्रसिद्ध केली तीवरून मला तेर येथें जाण्याची विशेष इच्छा उत्पन्न झाली व मी तेथें गेलों. तेथें मला चार शिलालेख मिळाले.' ते पुढें देत आहे. तत्पूर्वी येथें एक गोष्ट सांगून

१ मला या ठिकाणीं जे पुराण अवशेष आढळले ते असे-गांवांत त्रिविक्रमाच्या देवळांत म्हणजे ज्याला इतरांनीं त्याच्या शिल्पावरून बौद्ध चैत्य म्हटलें आहे त्यांत मुख्य मूर्ती त्रिविक्रमाची असून त्याशिवाय नारायण, बलिपत्नी इत्यादि मूर्ती आहेत. या सर्व मूर्ती भग्न आहेत. त्रिविक्रमाचा वरचा भाग शाबूत आहे. नारायणाची मूर्ती दोन तीग ठिकाणीं भंगलेली असली तरी दागिन्यांनीं रूप सचलेली आहे. त्याच्या गदेवर गरुडाची मूर्ती सोदलेली आहे. जिला बळीची बायको असें म्हणतात ती उभी व हातांत ओवाळण्यासाठीं ताम्हन वगैरे वस्तू धेतलेली असून ती ज्या भग्न सिंहासनावर उभी आहे त्याच्याच दर्शनी पट्टीवर कानडी लेख आहे. या सर्व मूर्ती देवळाच्या अगदीं आंतल्या दालनांत आहेत. बाहेरच्या दालनांत समोरच नम्र भैरव असून त्याच्या डावीकडे कार्तिकस्वामी आहे. भैरवाचे सालचे दोन्ही हात तुटलेले असून वरच्या दोन हातांत डमरू व त्रिशूल ही आयुधे आहेत. कार्तिकस्वामी मोरावर बसलेला असून त्याच्या तीन हातांत तलवार ! खड्ग, ढाल हीं आयुधे आहेत व चौथा हात कमरेवर आहे. तोंड एकच आहे. बाहेरच्या दालनापुढें लाकडी मंडप आहे. दरवाजाही लाकडी आहे. दरवाजाच्या समोर कांही वीरगळ व मूर्ती भिंतीच्या कट्ट्यांत बसविलेल्या आहेत. मूर्ती इतक्या महत्वाच्या नाहीत. वीरगळांत दोनच दालन आहेत.

कीं पहिल्यांत लढाईचें दृश्य व दुसऱ्यांत मृतवीर कैलासांत शिवपूजा करीत असल्याचा दिसावा असा क्रम आहे. या देवळाच्या सभोवती पूर्वी ओबऱ्या व इतर बांधकाम असवें असें वाटतें. सध्यां सभोवतीं जोतें, खांबांचे तळखडे इत्यादि अवशेष दिसतात. गांवांतिल दुसरें महत्वाचें देवालय म्हणजे उत्तेश्वराचें. हें देऊळ विटांचें बांधलेलें आहे. त्याचा दरवाजा लाकडी असून त्यावरील नक्षीकाम व शिल्पकाम अतिशय सुंदर आहे. पण कोणाचें लक्ष नसल्यामुळे सध्यां हें देऊळ जमिनींत अर्धवट गाडलें गेलें आहे. या देवळाजवळच मध्यें कमळ व भोवतीं बारा राशी काढलेला दगड पडला आहे. याशिवाय दोन भग्न सूर्यमूर्तीही आहेत. दोन्ही उभ्याच आहेत. प्रत्येक मूर्तीच्या दोन्ही बाजूस एक एक स्त्री उभी असून एकीच्या दोन्ही हातांत कमळें पण सालचा भाग अस्पष्ट झालेला व दुसरीचे दोन्ही हात अस्पष्ट असून सालीं घोड्यांचीं सात तोंडे आहेत. घोड्याची सात तोंडे किंवा कमळ यावरून त्या मूर्ती सूर्याच्या आहेत हें स्पष्ट आहे. गांवाबाहेर पश्चिमेस नागठाण व पार्श्वनाथ बस्ती अशीं दोन जैन स्थाने आहेत. नागठाण म्हणजे एर चौकोनी, दुदालनी दगडी देऊळ आहे. आंतल्या दालनांत भिंतींत समोरच चैत्य व त्यावर नागवृक्ष काढलेली एक शिला बसविलेली आहे; नागवृक्षास फांया, पातें वगैरे ऐवजीं नाग व त्याचे फणोच काढलेले आहेत. चैत्याच्या

ठेवतो की, माझ्या कोणत्याही लेखांत तेर या गांवाचें नांव तगर या रूपांत आलेलें नाहीं. पण त्या बरोबरच हेंही सांगून ठेवण्यास हरकत नाहीं की, तेर येथें मुसलमानपूर्वकालीन अवशेष फार मोठ्या प्रमाणांत अस्ताव्यस्त पडलेले किंवा गाडले गेलेले असून उत्खनन केल्यास फार महत्त्वाची माहिती उपलब्ध होण्याचा संभव आहे.

१

उपलब्धि व वर्णन—हा लेख त्रिविक्रमाच्या देवळांत गाभान्यांत असलेल्या एका भग्न, घोटीव, काळ्या दगडाच्या सिंहासनाच्या दर्शनी पट्टीवर खोदलेला आहे. सिंहासनाप्रमाणें लेखही थोडा फुटलेला आहे. लेखाची लांबी १-१" व रुंदी ११" आहे. ओळी दोन आहेत, पण दुसरी अर्धीच आहे.

अक्षरवटिका, लेखनपद्धति व भाषा—अक्षरांचें स्वरूप शकाच्या अकराव्या शतकांतील कानडी अक्षरांशीं जुळणारें आहे. लेखनपद्धती-विषयीं कांहीं सांगण्यासारखें नाहीं. भाषा कानडी आहे.

दोन्ही बाजूस प्रत्येकीं दोन भक्त काढले आहेत. शिवाय मध्यभागीं व बाजूस बहुधा पार्श्वनाथ तीर्थकरांच्या मूर्ती आहेत. नागठाण सोडून पार्श्वनाथ बस्तींत गेलें म्हणजे एक चार दालनी इमारत लागते. तिच्या अगदीं बाहेरच्या दालनांत उत्तर व दक्षिण बाजूंच्या भिंतींत समोरासमोर बैठ्या तीर्थकर मूर्ती आहेत. पैकीं दक्षिणेकडील पार्श्वनाथ आहे. उत्तरेकडील कोण हें लांछन काढलेलें नसल्यानें समजत नाही. आंतल्या दालनांत उजव्या व डाव्या बाजूस प्रत्येकीं एक खोली आहे. त्यांपैकीं उजवीकडच्या खोलीत एक उभी पार्श्वनाथ मूर्ती असून बाजूस तिच्या भग्न सिंहासनावर एक लेख आहे. हें सिंहासन मूळ या मूर्तीचें दिसत नाहीं. अगदीं शेवटच्या दालनांत उंच सिंहासनावर तीर्थकरांची बैठी मूर्ती व एक एक चौरीधर आहे. सिंहासनावर काढलेल्या सिंह लांछनावरून ती मूर्ती चोविसावा तीर्थकर वर्धमान किंवा महावीर याची आहे हें स्पष्ट होतें. याशिवाय मुख्य इमारतीच्या आग्नेय कोपऱ्यांत एक खोली असून तीत तीर्थकर मूर्ती आहेत. तेर हें गांव व हा बस्ती यांच्या मध्ये एक हेमाडपंती धाटाचें नवरंगी शिवालय आहे. हें शिवालय, बस्ती व त्रिविक्रमाचें मंदिर या तिहीविषयीं एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे ती ही की, यापैकीं कोणालाही शिखर नसून द्राविडी शिखरावर ज्याप्रमाणें शेवटीं एकाच्या कबरीच्या दगडासारखा भाग असतो तशा आकाराचा भाग आहे. असें इतरत्र फारसें कोठें आढळत नाहीं. गांवाबाहेर कनक भावी नांवाची एक विहरी आहे. भावी हा वापी शब्दाचा कानडी भाषेंत रूढ असलेला अपभ्रंश दिसतो. मराठीत वाव, वावडी असा अपभ्रंश होतो.

काल व स्थल—यांत कालाचा उल्लेख नाही; पण पुढे केलेल्या चर्चे-वरून तो श. १००० च्या आसपासचा आहे असे दिसते. वारिस्तळे असा एका स्थानाचा उल्लेख आला आहे. ते कोठे आहे हे सध्यां समजत नाही.

चर्चा—या लेखांत महामंडलेश्वर जोगमरस या नांवाची एक व्यक्ति आली आहे. जोगमरसाचा उल्लेख दोन तीन ठिकाणीं आला आहे. हैद्राबाद संस्थानांतील हिरे मुद्दनूर येथील लेखांत याविषयी महामण्डलेश्वर जोगमरस अथवा जोगमराण, सूर्यवंशी, दरिकाडु नाडाचा मालक व मंगळ-वाडाचा मंडलेश्वर, बायको तारादेवी, मुलगी सावळदेवी (हीच चालुक्य सहावा विक्रम याची बायको असून ती श. १००० च्या सुमारास नव-न्याने अंगभोगासाठी दिलेल्या नारेगल प्रांतावर अधिकार चालवीत होती) अशी माहिती आली आहे.^१ माडगीहाळ शिलालेखांत कुंतळ देशांत तरिकाडु (=दरिकाडु) नाड असून त्यांत मंगळिवेड (=मंगळवेड=मंगळ-वेडे) हे गांव आहे असे सांगून नंतर कल्याणीच्या कळचुर्याची वंशावळ दिली आहे. तीत जोगम हा बिज्जलाचा आज्ञा म्हणून सांगितला असून ती गोष्ट इतर प्रामाणिक लेखांशी जुळणारी आहे.^२ एपिग्राफिया कर्नाटिका मध्येही तलिकाड जोगमनृप असा एक उल्लेख आला आहे.^३ हे सर्व उल्लेख कळचुर्य जोगमाविषयीच आहेत असे डॉ. बार्नेट यांचे म्हणणे असून ते मान्य करण्यासारखे आहे.^४ या लेखांतील जोगमरसही कळचुर्य जोगमच असावा. मात्र येथे एक शंका येते. हिरे मुद्दनूर लेखांत जोगमाला सूर्यवंशी म्हटले आहे आणि कळचुर्य कुळ तर सोमवंशी म्हटले जाते.^५ तेव्हा सूर्यवंशी जोगम व सोमवंशी जोगम एक कसे मानावयाचे ? पण हा प्रश्न सोडविणे कठीण नाही. आपण पाहिलेच आहे की, एकच चालुक्य कुल सूर्य व सोम अशा दोन्ही वंशांतील सांगितले आहे.^६ तेव्हा येथे तसे होणे अशक्य नाही. कोल्हापूर ताम्रपटांत 'सूर्यान्वयांबररविस्सच बिज्जणोपि चक्रे गुहं

१ बौचे गॅसिटियर व्हॉ. १ भाग २ पृ. ४४८ व टीपा ३,४.

२ एपि. इंडि. १५, ३१९. ३ एपि. कर्ना. व्हॉ. ११ Dg42 (पृ ८८)

४ एपि. इंडि. १५, ३१८ टीपा ३ री. ५ बौचे गॅसिटियर व्हॉ. १

भाग २ पृ. ४६८

६ पाठीमागे पृ. ४१.

सुरपतिर्भुवि यस्य कोपात्' असे विधान आहे.' यांतील बिज्जण कांहीं लेखांत सांगितल्याप्रमाणे जोगमाचा बाप मानला तर हें कुल सूर्यवंशी होतें असें ठरेल. कोल्हापूर ताम्रपट श. १०३७ चा असल्यानें जुनी कल्पना काय होती हेही समजतें. ज्या भोजाविषयी वरील विधान आलें आहे त्यानें माझे मतें श. ९९० पासून पराक्रमास सुरवात केली असल्यानें कालाच्या दृष्टीनें जोगमाचा बाप बिज्जल व भोज हे एका कार्त्ती येऊं शकतात.

दक्षिणेंतील अनेक लेखांतून अनकोज, कालकोज, केदारोज, दासोज, देमोज, देवोज, नागोज, मल्लोज, माचोज, मुद्दोज, हरोज अशा तऱ्हेचीं शिल्प्यांचीं नांवे येतात.' तेव्हां वारिमल्लोज, हें शिल्प्याचें नांव आहे हें उघड ठरतें.

वाचन^१

(१) श्रीमत् महामण्डलेश्वर जोगमरसर विद्यामन्तरू वारिमल्लोजर पुत्र
बिरुदरू वारिस्तळेय कालभैरवरू " — — —

(२) न बेस मंगळ महाश्री ॥ ९^२

अर्थ

श्रीमंत महामंडलेश्वर जोगमरसाच्या विद्यावंत, वारिमल्लोजाचा पुत्र (हें) बिरुद असलेल्या वारिस्थळीच्या कालभैरवाची कृति मंगळ महाश्री

२

उपलब्धि:—हा लेख तेर येथें गांवाच्या पूर्वेस नदीच्या जवळच असलेल्या मारुतीच्या चौकोनी पाराच्या पश्चिम बाजूस टेकून ठेवलेला आहे.

वर्णन:—या लेखाची लांबी ४'-३", रुंदी १' ते १'-१॥" व जाडी अदमासे १' आहे. या दगडाच्या पहिल्या १'-२॥" जागेत डावीकडून

१ दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाची साधने खंड १ ला पृ. ३८ भोळी २०, २१. २ ए डिक्शनरी ऑफ हिंदू आर्किटेक्चर परिशिष्ट २.

३ वाचन प्रत्यक्ष पाहून व ठशावरून केले आहे. ४ या अक्षराविषयी शंका आहे. ५ येथून पुढील तीन अक्षरांचे झालचे भागच फक्त दिसत आहेत.

६ ९ या आकड्यांसारखें चिन्ह आहे.

उजवीकडे सन्मुख ब्रह्मदेव व शिवलिंग असून त्यांच्यावर सूर्यचंद्र आहेत. खाली लेख सुरू होतो. पण तो इतका अस्पष्ट आहे की, शेवटच्या ९ ओळीखेरीज बाकीच्या मजकुरांतील दहापांचापेक्षां जास्त अक्षरें लागत नाहीत. तेव्हां पुढील माहिती ही शेवटच्या भागाविषयी आहे असें समजावें.^१

अक्षरवटिकाः— अक्षरांचें स्वरूप शकाच्या अकराव्या शतकांतील नागरी अक्षरवटिकेशीं जुळणारें आहे. लेखनपद्धतीविषयी विशेष सांगण्यासारखें नाहीं. भाषा जुनी मराठी आहे

स्थल—या लेखांत गांवाचें नांव आलेलें नाहीं.

काल—यांत कालाचा उल्लेख शक १०८६, सभानु संवत्सर, गुरुवार, वैशाख शुद्ध त्रयोदशी असा आला आहे. चालू शक १०८६ ला जुळता संवत्सर सुभानु येतो. तेव्हां येथील उल्लेख चालू शकाचा धरला पाहिजे. चालू श. १०८६ च्या वैशाख शुद्ध त्रयोदशीस गुरुवार येत असून त्या दिवशीं त्रयोदशी मध्यममानानें ४३ घटका ४८ पळें होती. या मितीशीं जुळती खिस्ती तारीख इ. स. ११६३ एप्रिल १८ ही येते.^२

चर्चा—हा लेख मराठी आहे यांतच महत्त्व आहे. यांतील भुमिं, चालीसां निवर्तनां, मले, तीनि, तेयां, देववित्यासिए, वहिला, नीतणें, मान्यें त(स)लटीचीं, इत्यादि शब्दरूपें ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहेत.

सार—या लेखांत आरंभी महत्वाची माहिती आली असली पाहिजे हें उघड आहे. पण तो भाग लागत नसल्यानें फुकट गेला आहे. जो भाग लागतो त्यांत पुण्यस्थानाच्या उद्यापनसमयीं दिलेल्या दानांचा तपशील आहे.

१ या लेखाचे बाबतीत मि. कसिन्सनीं पुढील मत दिलें आहे ' Beside the platform stands a slab containing a long but much abraded inscription with a date which is hardly legible (Annual Report of the archaeological survey of India 1902-03 p. 196)

२ डॉ. जर्जेस यार्नी याचा काल शक-१०७१ असा दिला आहे. पण तो चुक दिसतो.

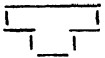
द. म. इ. सा. सं. २-११

वाचन'

- (१) स्वस्ति श्री शकु १०८६ ॥ सुभानु संवत्सरांतर्गत वैसाख
 (२) शुद्ध त्रयोदश्यां गुरौ पुण्यस्थान तदूद्यापन समयु स
 (३) मागता स—ते महाजन स्वरसप्रत्त देसास भुमि
 (४) चालीसां निवर्त्तनां त्रिस्तोत्रमान्य । क्रयगृहीत म
 (५) ले तीनि च तेयां देववित्यासिए ॥ वहिला महाजे
 (६) न स्थलि निवेद्या तिस्तालिवणा नीतणें ४ मा
 (७) न्यें ॥ त(स?)ळटीचीं नीतणे २(३?) ३ मान्ये । स्वदत्तां परदत्तां वा
 (८) यो हरेत वसुंधरां । षष्ठि वर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृ
 (९) मिः।

३

उपलब्धि—हा लेख तेर गांवच्या पश्चिमेस असलेल्या जिन बस्तीतील एका पार्श्वनाथमूर्तीच्या सिंहासनावर कोरलेला आहे. लेख कोरण्याची पद्धति व त्यांतील मजकूर यांचा विचार करतां लेख असलेलें सिंहासन हल्लींच्या पार्श्वनाथमूर्तीचें नसावें हें निश्चित ठरतें.

वर्णन—लेखाची लांबी २' १" आणि १' १" व रुंदी १०" आहे. म्हणजे त्याचा आकार असा आहे. लेखाच्या ओळी ६ आहेत.

पैकी शेवटच्या ओळीचीं अक्षरें अगदीं लहान आहेत. लेख मध्येंच फुटला आहे व पार्श्वनाथाची मूर्ती बसवितांना तिच्या पायाखालीं घातलेल्या चुन्यानें भरून गेला आहे. तो चुना खरवडून काढला तरीही अक्षरांत चुना जाऊन बसल्यानें व लेखाचा कांहीं भाग मूर्तीच्या जवळजवळ पायाखालीं-मेल्यानें त्याचा छाप चांगला येत नाही.

अक्षरवटिका, लेखनपद्धति, भाषा—अक्षरांचें स्वरूप १३।१४ व्या शतकांतील नागरी असून त्यांतील दोन विशेष म्हणजे श्रीवर कांहीं ठिकाणीं मात्रा आहेत व कांहीं ठिकाणीं पृष्ठमात्रा आहेत (स्वस्ति श्री ओ. १, श्रीमूल ओ. २, बुधवारे ओ. १). शिष्य ऐवजीं सिष्य (ओ. ४) लिहिलें आहे.

१ वाचन मूळ व ठसा या दोहोंच्या सहाय्यानें केलें आहे.

काल-यांतील कालाचा उल्लेख श. १३१३ [प्रजापति] संवत्सर, फाल्गुन वद्य ११ बुधवार असा असून तो पिल्ले जंत्रीप्रमाणें बरोबर येतो. या जंत्रीप्रमाणें श. १३१३ फाल्गुन वद्य ११ मंगळवार व बुधवार या दोन दिवशीं येत असून बुधवारीं अगदीं थोडी आहे. त्या दिवशींची ख्रिस्ती तारीख स. १३९२ मार्च २० ही येते.

स्थल-लेखांत स्थलाचा उल्लेख नाही.

चर्चा-वर्धमानस्वामीच्या चैत्यालयाचा जीर्णोद्धार केल्यावेळीं आलेल्या एका गृहस्थांनीं दान दिलेल्या पादुकासंबंधी हा लेख आहे. अर्थात् श. १३१३ पूर्वी तेथें जुने, वर्धमान म्हणजेच महावीर याचें देऊळ होते हें स्पष्ट झालें. मि. कझिन्स यांना हा जैनवस्ती अर्वाचीन वाटला ते बरोबर नाही, असें यावरून सिद्ध होतें.

वाचन'

- (१) ॥ स्वस्ति श्री शाके १३१३ [प्रजापति] संवत्सरे फाल्गुन वदि
११ बुधवारे ॥
(२) ॥ श्री मूलसंघीय श्री [वर्धमान] स्वामि चैत्यालयकृत जीर्णो ॥
(३) ॥ द्वारे समायात सिद्धांताचार्य श्रीमत्पूज्यपादस्वामिनां प्रिय ॥
(४) ॥ सिष्य श्रीविद्यानंद स्वामिनां संजा
(५) ॥ ता-गा [धि]- स्येयं पादुका ॥ श्री ॥
(६) ॥ दालासुतस्य न-स्व (स्य) ॥

४

उपलब्धि-हा, तिसरा लेख ज्या बस्तींत सांपडला त्याच बस्तीच्या पुढील सोप्यांत पडलेला आढळला.

वर्णन-हा लेख संपूर्ण नाही. पण जो भाग सांपडला आहे त्याची लांबी व रुंदी, अनुक्रमें २'-३" व १'-८" असून आरंभी, डाव्या बाजूस व उजव्या बाजूस अनुक्रमें ४," २," २" इंच जागा मोकळी सोडून मधल्या जागेत लेख आहे. लेख जसा फुटला आहे तसा अस्पष्टही झाला आहे. त्यामुळे नीट लागत नाही. यांत एकंदर ओळी २० आहेत.

अक्षरवटिका,—लेख नागरी लिपींत आहे यापेक्षा जास्त काही सांगता येत नाही.

काल—लेखांत कालाचा उल्लेख शक १५२० विलंबी संवत्सर भाद्रपद मास, शुक्लपक्ष, पंचमी, शनिवार असा आहे. गत शक १५२० ला विलंबी संवत्सर व भाद्रपद शुद्ध पंचमीला शनिवारही येतो. या मितीशी जुळती. ख्रिस्ती तारीख इ. स. १५९८ ऑगस्ट २६ ही आहे.

स्थल—लेखांत तैर किंवा तेर येवढें एकच ग्रामनाम आलें आहे. तैर हें रूप तगर → तयर → तैर असें साधतां येईल व तें तगर या रूपाशीं तेर या रूपापेक्षा जास्त जवळचें आहे.

सार—या लेखांत आरंभी ' श्रीमत्परमगंभीरस्याद्वादामोघलांछनं । जीयात्त्रैलोक्यनाथस्य शासनं जिनशासनं ' हा श्लोक थोड्या अशुद्ध रूपांत आला असून पुढें मितीचा तपशील आला आहे. पुढील भाग अगदीच अस्पष्ट आहे. पण त्यांत तैर किंवा तेर हें गांवाचें नांव व वर्धमान आणि पार्श्वनाथ यांच्या चैत्यालयांचा मात्र निश्चित उल्लेख आहे.

२१ लातूर येथील दोन शिलालेख*

(श्री. ग. ह. खरे.)

लातूर हें गांव निजामच्या राज्यांतील उस्मानाबाद जिल्ह्यापैकी लातूर तालुक्याचें मुख्य ठिकाण असून बाशीं लाइट रेल्वेच्या कुर्दुवाडी—लातूर फाट्यावरील मुख्य ठिकाण आहे. मी या ठिकाणीं गेलों असतां मला जे दोन लेख मिळाले ते पुढें देत आहे. पैकीं पहिला फार महत्त्वाचा आहे.

१

उपलब्धि:—हा लेख गांवाच्या दक्षिण अंगास भूतनाथाचें म्हणून एक देऊळ असून त्याच्या मंडपांत, गाभाऱ्यांत शिरतांना, डाव्या अंगास, गाभारा व मंडप यांस दुभागणाऱ्या भिंतीपाशीं अर्धवट पुरलेला असा आढळला.

वर्णन:—हा लेख ज्या दगडावर कोरला आहे त्याची लांबी, रुंदी, जाडी, २' ५", १' व १०" असून त्याच्या तीन बाजूंवर लेख आहे व चौथ्या बाजूवर चित्रे काढलीं आहेत. लांबीपैकी वरचा ५" भाग चौहों-

बाजूनीं निमुळता केला आहे. तेव्हां त्यावर लेख नाही हे उघड अ. तीन बाजूंवर जरी लेख आहे तरी त्यावर लोकांनी पाणी ओतल्यामुळे तो इतका खराब झाला आहे की, त्याची आरंभीची बाजूच फक्त काहीशी लागत आहे. पण तीवरूनही बरीच महत्त्वाची माहिती उपलब्ध होत आहे.

अक्षरवटिका, लेखनपद्धति, भाषा:-अक्षरांचें स्वरूप शकाच्या अकराव्या शतकांतील नागरी अक्षरांशीं जुळणारें आहे. पृष्ठमात्रा वापरलेली दिसत नाही. न बदल अनुस्वार (तस्मि ओ. ७) वापरला आहे. काहीं ठिकाणीं श बदल स वापरला आहे (विस्मृत ओ. ३, पुरस्त्रेष्ठ ओ. १२). भाषा संस्कृत आहे.

काल:-या लेखांत कालाचा उल्लेख अक्षरीं व आकड्यांनीं अशा दोन्ही तऱ्हांनीं आला आहे. दोन्ही उल्लेख दुसऱ्या बाजूवर आहेत (ओ. ७-११). उल्लेख असे-‘शक वृषकालात् एकोनपंचाशदुत्तरे वत्सरसहस्रे अतीते १०४९॥ प्लवंग संवत्सरे फाल्गुने मासि शुक्लाष्टम्यां सुक्रवारे ’ दक्षिणी पद्धती-प्रमाणें गत श. १०४९॥ ला प्लवंग संवत्सर येतो व फाल्गुन शुद्ध अष्टमीला शुक्रवारही येतो. याशीं जुळती ख्रिस्ती तारीख इ. ११२८ फेब्रुवारी १० ही येते.

स्थल:-या लेखांत लत्तलौर असें एकच स्थलनाम आलें असून त्याविषयीं विवेचन पुढें आलें आहे.

चर्चा:- या लेखांत कल्याणी येथील चालुक्यांच्या, आहवमल्ल, त्याचा मुलगा परमर्दि व त्याचा मुलगा भूलोकमल्ल अशा तीन पिढ्या दिल्या असून त्या इतर प्रामाणिक लेखांशीं जुळणाऱ्या अशाच आहेत. मात्र येथें एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे की, आहवमल्ल, परमर्दि व भूलोकमल्ल हीं नांवें नसून, पहिला सोमेश्वर, त्याचा मुलगा सहावा विक्रमादित्य व त्याचा मुलगा तिसरा सोमेश्वर यांचीं बिरुदे आहेत. तिसरा सोमेश्वर श. १०४८ मध्ये गादीवर बसला असें त्याच्या लेखांवरून म्हणता येतें. यामुळे बिरुदे किंवा तारीख यांत वैशिष्ट्य नाही. पण हा लेख एका निराळ्याच कारणानें महत्त्वाचा ठरला असल्यानें त्याचें विवेचन येथें करणें जरूर आहे

१ पहा बाँचे गॅझेटियर व्हॉ. १ भाग २ पृ. ४२८, समोरील वंशावळ पृ. ४३८, ४४६ व ४५५

३ किता पृ. ४५५ व हिस्टॉरिकल इन्स्क्रिप्शन्स इन साउथ इंडिया पृ.

दक्षिणेतील अनेक कुलांतील राजपुरुषांनी स्वतःच्या मूलस्थानाचें दृष्टीक असें एक विरुद्ध आपल्या नांवाबरोबर लाऊन घेतलेलें दिसतें. उदाहरणार्थ शिलाहार स्वतःस तगरपुरवराधीश्वर असें, कदंब वनवासी पुरवराधीश्वर असें किंवा कल्याणीचें कळचुर्य स्वतःस कालांजन-जर किंवा कालंजरपुराधीश्वर असें म्हणवीत. त्याचप्रमाणें मालखेडच्या राष्ट्रकूट वंशांतील पहिला अमोघवर्ष यानें आणि सौंदत्तीच्या कांहीं रघु राजांनी स्वतःस लत्तलूरपुरपरमेश्वर, लत्तलूरपुरवरेश्वर, लत्तलूरपुरवराधीश्वर इत्यादि प्रकारचें एक विरुद्ध लावून घेतलेलें आढळतें. या विरुद्धाचा अर्थ लत्तलूर हें मूलस्थान असलेले अथवा लत्तलूरपुराहून निघून आलेले असा करावा लागतो हें सिताबल्दी येथील लेखावरून स्पष्ट होत आहे. त्यांत धाडिभंडक अथवा धाडिभंडक या नांवाच्या मोठ्या राष्ट्रकूट वंशांतील राजाला व त्याचा अधिकारी वासुदेव याला लतलौरविनिर्गत हें विशेषण लावले आहे.

निरनिराळ्या लेखांतून या गांवाचे नांव निरनिराळ्या रूपांत आलें आहे. निळमुंद^१ व शिरूर^२ या लेखांत याचें लत्तलूर असें रूप सांपडतें तर मंदूर^३ व इट्टगी^४ लेख आणि सौंदत्ती^५ येथील दोन लेख यांत लत्तलूर असें रूप येतें. तेरदळ^६ लेखांत याचें लत्तनूर असें रूप आलेलें दिसतें तर कल्होळें^७ येथील लेख, भोज येथील ताम्रपत्र^८ व सौंदत्तीचा^९ आणखी एक लेख यांत याचें लत्तनूर असें रूप येतें. आणि सिताबल्दी^{१०} लेखांत तर याचें लतलौर असें रूप आलें आहे.

हें गांव कोठें असावें याविषयी निरनिराळ्या विद्वानांनी निरनिराळे तर्क केले आहेत. पैकीं दोनच येथें नमूद करण्यासारखे आहेत.^{११} डॉ. फ्लीट यांनी एक वेळ असें सुचविलें होतें कीं, मध्यप्रांतापैकीं बिलासपूर जिल्ह्यांतील रतनपूर म्हणजेच लत्तनूर असणें शक्य आहे. कारण ल व र यांची अदलाबदल

१ एपि. इंडि. ६, १०३. २ इंडि. अँटि. १२, २१८. ३ इंडि. अँटि. १९, १६४. ४ एपि. इंडि. १३, ४७. ५ जे. बी. बी. आर्. ए. एस्. १०, २१३ व १९६. ६ इंडि. अँटि. १४, १८. ७ जे. बी. बी. आर्. ए. एस्. १८; २२१. ८ इंडि. अँटि. १९, २४७. ९ जे. बी. बी. आर्. ए. एस्. १०; २६८. १० एपि. इंडि. १, ३०६. ११ बाकींच्या करितां पहा एपि. इंडि. ७, २२५ टीप ४ आणि गोवकारांची गोर्धाभायेंली वसणूक पैलें सड पृ. ३४, ३५.

होत असल्याने लत्तूरपूर या शब्दापासून रतनपूर व्युत्पादणें अवघड नाही. 'पण पुढें त्यांनीं, वरील तर्क अप्रतिष्ठित वाटल्यामुळे सोडून दिला' आणि नवीनच तर्क पुढें मांडला. त्यांत त्यांनीं असें सांगितलें कीं, मला लत्तूर विषयीं जरी कायमचा निकाल लावतां येत नसला तरी लातूर या गांवीं शोध घेतला असतां त्याचा परिणाम लातूर म्हणजेच लत्तूर अशी माहिती मिळण्यांत होईल असा मला पक्का भरंवसा आहे. पण या सूचनेकडे कोणीही लक्ष दिलें नाही व वरील प्रश्न तसाच राहिला."

अलीकडे शणै गोयबाव श्री. वा. र. वर्दे वालावलकर यांनीं असें सुचविलें आहे कीं, पोर्तुगीज हिंदुस्थानांतील (गोवे प्रांतांतील) साष्टी महालांतील लोटली हें गांव म्हणजेच पूर्वीचें लत्तूर होय. या विधानाळा त्यांचा पुरावा म्हणजे लोटलीस प्राचीन अवशेष पुष्कळ सांपडतात येवढाच. यापेक्षां जास्त पुरावा देण्याची त्यांनीं खटपट केली नाही येवढेंच नव्हे तर डॉ. फ्लीट यांचें हें नवीन मत खोडूनही काढलें नाहीं. उलट जें मत डॉ. फ्लीट यांनीं स्वतःच सोडून दिलें तें मात्र कसें चुकीचें आहे हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला. त्यावरून येवढें मात्र दिसतें कीं, श्री. वर्दे यांना डॉ. फ्लीट यांचें नवीन मत ठाऊक नसावें.

१ एपि. इंडि. ७, २२५

२ याचें सयुक्तिक कारण डॉ. फ्लीट यांनीं कोठेही सांगितलें नसलें तरी त्यांनीं तसें कां केलें असावें हें श्री. वर्दे यांनीं स्पष्ट केलें आहे. तें असें—ज्या लेखांत रतनपुराचा उल्लेख आला आहे त्यांतच असें सांगितलें आहे कीं, जाजह्मदेवाचा आज्ञा रत्नराज किंवा रत्नेश्वर यानें हें शहर वसविलें. या लेखाचा काल जाजह्मदेवाच्या कारकीर्दीतील म्हणजे इ. स. १११४ हा आहे. दर पिढीला २५ वर्षे हा काल दिला तरी जाजह्मदेवाचा आज्ञा जो रत्नराज त्याचा काल इ. स. १०६४ च्या सुमाराचा येईल व या वेळीं रतनपुराची स्थापना झाली असें ठरेल. पण लत्तूरचा पहिला उल्लेख तर यापूर्वीं सुमारे २०० वर्षे म्हणजे श. ७८८ (इ. स. ८६६) चा आढळतो. अर्थात् लत्तूर रतनपुराच्या अगोदर दोनशें वर्षे तरी अस्तित्वांत होतें. तेव्हां या दोन शहरांचें ऐक्य दाखविता येणार नाही (गोयकारांची गोयाभायली वसणूक वेलें खंड पृ. ३६)

३ एपि. इंडि. ७, २२६.

४ डॉ. बार्नेट यांनीं दोन ठिकाणीं डॉ. फ्लीट यांचा तर्कच प्रमाण मानला आहे (पहा एपि. इंडि. १३, ४१ व अँटिक्विटीज ऑफ इंडिया पृ. २६२).

५ गोयकारांची गोयाभायली वसणूक वेलें खंड पृ. ३६. ३७. ६ किष्ठा पृ. ३६

नंतर मी महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेच्या ४ थ्या खंडांत (पृ. २६५) या संबंधी एक लेख लिहिला. त्यांत श्री. वर्दे यांचे वरील मत कसे सुप्रतिष्ठित नाही हे दाखवून माझ्या मते योग्य असलेली लत्तनूर या शब्दाची व्युत्पत्ति दिली व तीवरून ते गांव राष्ट्रकूटांचे मूळ गांव कसे होऊ शकते हे सांगितले आहे. व्युत्पत्तीबाबत माझे तेथील विवेचन अगदीच सूत्ररूप असल्याने तेच म्हणणे थोडेसे वाढवून पुन्हा येथे मांडतो. लत्तनूर याचे मूळ रूप रट्टनूर किंवा रट्टरूर असे असावे. या दोन शब्दांचे विग्रह रट्टन + ऊरू आणि रट्टर + ऊरू असे आहेत. हे दोन्ही शब्द कानडी असून त्यांचा अर्थ अनुक्रमे रट्टाचे गांव आणि रट्टांचे गांव असा होईल. दोहोंत फरक येवढाच की, रट्टन हे रट्ट शब्दाचे षष्ठीचे एकवचन आहे, तर रट्टर हे त्याच शब्दाचे, त्याच विभक्तीतील अनेकवचन आहे. रट्टनूर शब्दापासून लत्तनूर व रट्टरूर शब्दापासून लत्तलूर असे अपभ्रंश होऊन नंतर लत्तनूर व लत्तलूर हीं साधीं रूपे झालीं असे म्हणावयास हरकत नाही. किंवा लत्तनूर शब्दापासूनच न चा ल होऊन लत्तलूर हे रूप बनले अथवा लत्तलूर यामध्येच ल चा न होऊन लत्तनूर हे रूप झाले असाही युक्तिवाद करता येईल व तोही अपभ्रंशाच्या नियमांना धरूनच आहे. तात्पर्य माझ्या मते लत्तनूर किंवा लत्तलूर हे ग्रामनाम कानडी आहे. आणि ते तसे धरले म्हणजे व्युत्पत्तीवरूनही लत्तनूर किंवा लत्तलूर हे राष्ट्रकूटांचे किंवा रट्टांचे मूळ गांव असे ठरते. लत्तनूर पासून लतलौर व लातूर हीं रूपे कशी तयार होतात हे डॉ. फ्लीट यांनी इतरत्र दाखविले असल्याने त्याची पुनरुक्ति येथे करित नाही.

अशा तऱ्हेने भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने जरी जुने लत्तनूर व नवे लातूर हीं एक ठरली तरी प्रत्यक्ष त्या गांवीं जाऊन वरील तर्कास अनुकूल अथवा प्रतिकूल पुरावा मिळतो की काय हे पाहणे आवश्यक असल्याने मी तेथे गेलों व सांगण्यास आनंद वाटतो की, मला डॉ. फ्लीट यांच्या विधानास अनुकूल असा पुरावा मिळाला. तो असा—पुढे दिलेल्या लेखांत ‘अस्ति दिव्यं पुरस्त्रेष्ठं लत्तलौराभिधानकं । महाजनैः पंचशतैर्वेदविद्भिर्बिषेवितं ॥ देवोस्ति प्रथितस्तत्र नाम्ना पापविनाशनः । यं दृष्ट्वा देवदेवेशं सिध्यति मनुजा भुवि ॥’ असे दोन श्लोक आहेत. यांत लत्तलौर हे एका गांवाचे जुने नांव आले आहे व तेथे पापविनाशन नांवाचा देव होता

म्हणून सांगितलें आहे. सध्यां ज्या देवळांत शिलालेखाचा दगड आहे त्यास भूतनाथ म्हणतात. पण या देवळाजवळ जी मोठी विहीर आहे तिचें नांव पापनाशी असें असून हा शिलालेख पूर्वी या विहिरींत होता व विहिरीची अलीकडे जेव्हां दुरुस्ती केली तेव्हां तो या देवळांत आणून बसविला असें तेथील लोक सांगतात. तेव्हां लत्तलौर हें नांव लातूर करितांच आलें आहे हें उघड होतें. आणि अशा तऱ्हेनें राष्ट्रकूटांचें मूळचें गांव कोठें व कोणतें होतें ही गोष्ट निश्चित ठरते.

वाचन^१

- (१)
 (२)
 (३) 'स्वस्त्यस्ति विस्तृतगुणै'
 (४) कनिधिश्चलुक्कयवंशो यशो(शः)कुसुमवासि
 (५) तडि—कायः ॥ शंभोरवासजननो जनरं
 (६) जनश्रीभूकामिनीविपुलकुंतलमंड
 (७) लाभ(भः)॥१[॥*] 'तस्मिं(स्मिन्)आहवमल्लदेवनृपति
 (८) ज्जातो पृथिव्या(व्याः) पतिः ॥ तत्सूनः परमर्दि
 (९) देव इति या(यः) ख्यातो महेंद्रप्रभः [१*] तस्या
 (१०) त्मप्रभवे जयांकिततनौ भूलोकमल्ले
 (११) नृपे [१*] राज्यं शासति रामवत्सुविपुलं
 (१२) धर्म्या—भू सुप्रजाः ॥[२॥*] 'अस्ति दिव्य पुरस्त्रे
 (१३) छं लत्तलौराभिधानकं । महाजनैः पं
 (१४) चशतैर्वेदविद्भिर्निषेवितं ॥ [३॥*] 'देवो[५*]स्ति

१ प्रत्यक्ष पाहून व ठरांचे सहाय्याने केलें आहे. पहिल्या दोन ओळी व तिसऱ्या ओळीच्या आरंभीचा कांही भाग मुळीच लागत नाही. हा सर्व मजकूर लेखशिलेच्या एका बाजूवरील आहे. मितीचा मजकूर वर काल या सदरांत दिला आहे. त्याशिवाय इतर काही शब्द लागतात. पण त्याचें निश्चित स्वरूप समजत नसल्याने ते येथें दिले नाहीत.

२ वसततिलका वृत्त

३ शार्दूलविक्रीडित वृत्त. ४ अनुष्टुभ्प

(१५) प्रथितस्तत्र नाम्ना पापविनाशनः । यं

(१६) दृष्ट्वा देवेदेवेशं सिध्यंति मनुजा भुवि ॥ [४॥*]

१

उपलब्धि-हा लेख लातूर गांवाच्या पश्चिमेस असलेल्या सिद्धेश्वराच्या देवळांत मंडपांतील पिंपळाच्या बुंध्यापाशी व त्यांत घट्ट बसलेला असा आहे. यावर घाणीचा जाड थर बसला असल्याने अक्षरें खोल खोदलीं असूनही अस्पष्ट झालेलीं आहेत.

वर्णन-लेखशिलेची लांबी रुंदी २', ७" व १', १" ते १', ४" आहे. आरंभी योनीसह लिंग व वाममुख नंदी असून त्याखाली १० ओळी लेख आहे. लेखाखाली पुन्हां मोकळी जागा आहे.

अक्षरवटिका, लेखनपद्धति, भाषा-लेखांतील अक्षरांचें स्वरूप सामान्यतः शकाच्या १२।१३ व्या शतकांतील नागरी आहे. सर्वत्र पृष्ठ मात्रा आहे. श बद्दल स (स्त्रीसिद्धेस्वर ओ. १) व ब बद्दल व (ब्राह्मण ओ. ४) वापरला आहे. भाषा संस्कृत आहे.

स्थल व काल-कालाचा उल्लेख नाही. स्थलाविषयी शंका आहे.

सार-सिद्धेश्वर देवालाच म्हणून ३६ निवर्तनें जमीन दिलेली आहे. ब्राह्मण व तपस्त्री यांचाही तीवर अधिकार नाही असें सांगितलें आहे.

वाचन^१

- (१) स्त्री सिद्धेस्वरदेवस्य वसते
- (२) हा र ने य अकरधारो^२ अ^३-
- (३) री एं ग्रोर्म हलं निवर्त्तनानि ३६
- (४) प्रतिपालनयिम् । ब्राह्म
- (५) णतपोधनानामधिका
- (६) रो नास्ति । स्वदत्तां परदत्तां
- (७) वा यो हरेत्त(त) वसुंधरी(रां) षष्ठी[ष्टि]
- (८) वर्षसहस्राणि विष्ठां(ष्टा)यां
- (९) जाया(य)ते क्रि(कृ)मि(मिः) । मंगल मह
- (१०) श्री ५ ॥

१ ठशावरून केले आहे. २ या अक्षराविषयी शंका आहे.

३ अनुष्टुभ् वृत्त

Summary of Articles.

(G. H. KHARE)

9 *

Ś 1086.—Sāvargaon (Tuljapur, Usmānābād, Nizam's dominions) Marāṭhī inscription of Kadamba Mārada-dēva (p. 1).

Date—शकु १०८६ तारण संवत्सरे आश्विन सुध १ गुरौ (A. D. 1164 Sept. 19)

It first mentions the tributary prince Kadamba Mārada-dēva Rānaka and then his two officers Mādhava Nāyaka and Lāhimpā Nāyaka who granted 2 *damas* per month for (the upkeep of) the temple of Ambādēvi.

10

Two Marāṭhī inscriptions from Nēwāsā (Ahmadnagar) (p. 3 and 5).

1

S'. 1161.—In a private house near the Mōhinīrāja temple in Nēwāsā Khurd.

Date—शकु ११६१ विकारी संवत्सरे (A D. 1239)

The hereditary worshiper of Kanairēśvara was ślū Pandita who belonged to the Mādhyandina branch (of white Yajurvēda) and Śaunaka *gotra*. 18 *navartanas* of land within the limits of Pāmpūvīhari (Pimpri) were granted to the said God.

2

Near the Nārada temple in Nēwāsā Budruk. No date.

Here it is given that to build stone monasteries and to give water to the poor is the store of merit.

* Continued from the number of the last article in the previous volume.

11

S'. 1207.—Pūr (Sāsavad, Poona) Marāṭhī inscription of (Yādava) Rāmacandra (p. 5)

Date—सकू १२०७ वर्षे प (पा) थिंव सवछरे आस्विन (ना) दौ

Here mention is made of (Yādava) Rāmacandra, his subordinate Hēmādi Pandita, the keeper of accounts, and some officers, whose names are not quite legible

12

Two more inscriptions from Velāpūr (Sholapur) (p. 7 and p. 8).

1

Notice of a much damaged Jaina inscription in the village.

2

S'. 1222.—On a slab to the south of the village.

Date—शकु १२२२ सर्वरी संवत्सरे ज्येष्ठादौ.

Here are mentioned the King (Yādava) Rāmacandra, his subordinate Jōdēva, his subordinate Brahmadēva Rānē and his brother Bādēva Rāna who built a monastery and some rooms near Vatēśvara at Velāpura in Māṇa country. The writer was Māidēva, the son of Dāmōdara Pāṇḍita.

13

S'. 1055.—Asōgē plates of Kadamba Jayakēsin (III of Goa¹) (p. 9).

Revised text, with some remarks on the description, characters and orthography of the plates, is given here after examining the original¹.

1. For the summary of these plates, the reader is requested to refer to the Sources of the Mediaeval History of the Dekkan vol I p. 92.

14

S'. 732 (731).—Babulāvāda (East Khandesh) plates of Rāstrakūta Gōvinda (III) (p. 13).

Date—(Il. 40-42) शक नृपकालातीतसंवत्सरशतेषु सप्तसु द्वातृ(त्रि) शदधिकेषु सर्वधारी नाम्नि संवत्सरे अ(आ)षाढ बहुल अमावास्यां सूर्यग्रहणपर्वणि (A. D. 809 July 16, when there was a solar eclipse visible in India).

As regards the main part, these plates have all the verses found in the Nesari plates¹ excepting nos. 7, 12, 14, 16, 19, 21-25 of the latter.

Gōvinda III, while at Mayūrskhandī granted the village Bahulāvāra to Mahi(hi)ddharabhatta who belonged to the Vatsa gotra and was residing at Nimva(ba)sthalī.

Arunāditya, the son of Vatsarāja wrote the grant and Vādaiyya was the messenger.

15

S'. 520.—Bōrgaon (Nizam's dominions) spurious plates of Cālukya Vikramāditya (II) (p. 23).

Date—(Il. 33-36) त्रिस्रोत्तरपंचसतीशु सकवर्षप्रतीतिशु...आनंद संवत्सरे . पाल्नुगप्राप्तमावास्या व्यतीपातत्रिह्यवातैवारे सूर्यग्रहणे (No solar eclipse was visible in India at the time.)

In the Cālukya family was born Pulakēsin; his son Kirtivarman; his son Vikramāditya; his son Vinayāditya, who first took the kingdom of the Pallavas and then Kāñcī and subdued the Cēra-, Cōlas and Pāndyas; his son Vikramāditya who subdued the Kings of Kaimkala, Mālava and Kalinga.

This Vikramāditya granted to Gōvardhana? of the Kāśyapa gotra the village Nagarśaigē (Nāgarasōgē), which had been already given to this and other brāhmins.

Śrī Rāmapunya-Vallabha, the grand minister of peace and war, wrote the grant

1. Sources of the Mediaeval History of the Dekkan vol. I p. 18.

16

A Note on the Daulatābād plates¹ of Cālukya Jayasīṃha II (p. 31).

In this note both the village which was granted and the villages which surrounded it, are identified.

17

S'. 888.—Parbhani (Nizam's dominions) plates of Cālukya Arikēśarin (III) (p. 33).

Date—(11. 38-39) शकाब्देवप्याशीत्यधिकेष्वाष्टशतेषु गतेषु [प्रव]त्तमान-
क्षयसंवत्सरवैशाखमे (पौ)र्णमास्या (स्या) बुधवारे (A. D. 966 April 8)

In the Cālukya family which belonged to the solar race, was born Yuddhamalla, who (1) ruled on a quarter and one lack country, (2) caused to bathe his elephants in oil at Pōdana and (3) protected Vengi with the three Kālingas; his son Arikēśarin (I); His sons Narasimha or Narasiṅgha (I) and Bhadradeva; Narasimha's son Baddiga, who confined Bhima, who on his part pierced Sangama, in a seafight; his son Yuddhamalla (II); his son Narasingha (II); his son Arikēśarin (II), who married Lōkāmbikā belonging to the Rāstrakūta family; their son Bhadradeva or Badyaga, who caused the construction of Śubhadhāma-Jinālaya; his son Arikēśarin (III), whose capital was Lembulapātaka and who was the donor of the present grant.

To the Gauda-Sangha belonged Yaśōdēva; his disciple Nēmidēva; his disciple the poet Sōmadēva, the author of Yaśōdharacarita, Syādvādōpanisat and other witty verses.

Arikēśarin, the vassal of Rāstrakūta Krisna Rāja (III) granted to the above-mentioned poet Sōmadēva, the village Vanikatupulu for the sake of partial repairs, new plastering, Bali and other offerings to the shrine Śubhadhāma-Jinālaya situate in the capital Lembulapātaka.

The grant was composed by the poet Peddana and engraved by Rēva of the Śubhadhāma-Jinālaya.

1. For the originals the reader may refer to the Hyderabad Archaeological Series No 3, of 1917.

18

S'. (1121).—Two Kanarese inscriptions from Puluñja (Pandharpur, Sholapur) (p. 56)

1

Date—सीढार्थि संवत्सरद माघ सु ११ सोमवार व्यतिपातदंदु (A. D 1200 Jan. 28)

After extolling the God Siddha-Sōmadēva and his devotee Ammidēva, the inscription goes on to record several grants to the God made by the Mahājanas of Puluñja, Yādava Singhana, the Sāhanis Sankēya and Dēvēya, Dāyiva-Nāyaka, Sōidēva, Gangidēva, Samkamadēva, Bijja Rānē, Khēyidēva and Jōideva. Then it introduces a tributary prince Vikramāditya who built the temple of Vīra Nāgarasa and records various grants made by Siriyādēvī, the wife of Vikramāditya, the prime minister Simhēya Sāhani, the favourite royal hunter Tipurēya-Nāyaka, Rāyasetti, Jōisetti, Isayya-Nāyaka, the private hunter of the prime minister, Vāmana-Nāyaka Lāhidēva-Nāyaka and Tammayya-Nāyaka.

Cāmundarasa, the accountant of Dāmōdara the general, wrote the record.

2

Date—यादव ..सि [ह] ... षेद २७ नेय व्यय से [व]. .. (The date shows that Singhana ascended the throne in Ś. 1122)

19

S'. (1095).—A Kanarese inscription from Bhivghāt (Satara) (p. 71)

Notice of a damaged inscription apparently written, partly during the reign of Kaḷacurya Sōyidēva and partly during the reign of his brother Sankamadēva, in which occurs the praise of the God Bhīmadēva or Bhīmanātha situate in Bhandivana and then records some grants made to the God within the limits of two villages Karajaya-Khēḍa and Nāravigāṇḍa belonging to the Pādē country.

20

4 inscriptions from Ter (Usmānābād, Nizam's dominions) (p. 74).

1

On the pedestal in the temple of Trivikrama; undated; mentions that the pedestal was the work of Kālabhairava who had the biruda, the son of Vārimallōja, and was the servant of a tributary prince Jōgamarasa.

2

S'. 1086.—On a slab resting against the plinth of Māruti temple to the east of the village.

Date—शकु १०८६ .. सुमानु संवत्सरांतर्गत वैसाख शुद्ध त्रयोदश्यां गुरौ (A. D. 1163 April 18)

This inscription though much damaged is in Marāthi and seems to record some grants of land in *nivartana* measure.

3

S'. 1313.—On a pedestal in the Jaina Caitya outside the village.

Date—शके १३१३ [प्रजापति] संवत्सरे फाल्गुन वदि ११ बुधवारे (A. D. 1392 March 20).

The pedestal was dedicated by.....Vidyānanda, the disciple of Pūjyapāda who had been there at the time of the repairs of the Vardhamāna Caityālaya belonging to Mūla-Sangha.

4

S'. 1520.—Notice of a damaged inscription in the same Caitya.

Date—शके १५२० विर्लवि संवत्सरे भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे पंचम्यां शनौ (A. D. 1598 August 26).

The inscription seems to refer to the Caityās of Vardhamāna and Parśvanātha and to the village Ter, in the form Tair or Ter.

21

Two inscriptions from Lātūr (Usmānābād Nizam's dominions) (p. 84).

1

S'. 1049.—In the temple of Bhūtanātha.

Date—शक वृषकालात् एकोनपंचाशदुत्तरे वत्सरसहस्रे अतीते १०४९ ॥ प्लवंग
संवत्सरे फाल्गुने मासि शुक्लाष्टम्या सुक्रवारे (A. D. 1128 February 10)

In the family of Cālukyas was born Āhavamalla (Sōmēśvara I), his son Paramardi (Vikramāditya VI), his son Bhūlōkamalla (Sōmēśvara III). Then the record goes on to extol the God Pāpavināśana situated at Lattalaura, the modern Lātūr. (The suggestion of the Late Dr. Fleet that the ancient Lattalūra or Lattanūra is modern Lātūr seems to be significant and the inscription decides finally the question of the identification of Lattalūra or Lattanūra, which is mentioned in several inscriptions as a place from which Rāstrakūtas and Raṭṭas seem to have hailed. The editor suggests that the word Lattanura and Lattalūra can be derived from the Kanarese words Rattanūru and Rattarūru which mean the village of Ratta and Rattas. This derivation, if accepted, shows that even from the point of etymology Lātūr seems to be the original place of the Rāstrakūtas and the Raṭṭas.)

2

At the temple of Siddhēśvara; undated; but mentions that 36 *navartanas* of land were granted for the upkeep of the temple.

सूची.

अमोघवर्ष (रारा) ५१
 अंबय (गा) ३०
 अंबादेवी २
 अंमिदेव ६०
 अंमुगिदेव ६१, ६२
 अरिकेसरिन् (१ ल) ४९
 अरिकेसरिन् (२ रा) ५०
 अरिकेसरिन् (३ रा) ५०, ५२, ५३
 अरीए ! (गा) ९०
 अरुणादित्य २२
 अरलूरु (गा) ३२
 असगेश्वर (दे) ६३
 आत्कूरुसप्तति (वि) ३२
 आयवत्स २०
 आसुठिगे (गा) ६४
 आहवमल्ल (चारा) ८९
 इथथे (गा) ६२
 इसटय नायक ६४
 इळिन्दिकुंट (गा) ५२
 उच्छिव (गा) ३१
 उच्छिव (वि) ३०
 उत्तरायण संक्रमण ७४
 उपमन्यु (गो) १३
 एवन्तिगे (गा) ६४
 कट्टाकूरु (गा) ५२
 कडंब (कु) २

कणैरेस्वर (दे) ४, ५
 कदंब १०
 करजयखेड (गा) ७४
 करंज (गा) ३१
 करुव (गा) ३०
 कळिंग (देश) ३०
 कळिंगन्नय (देश) ४९
 कवडि (गा) ६३
 कांचि (ची) (गा) २९
 कादंब (कु) ११
 कार्तिकेय (दे) २८
 कालगिरि (वि) १२
 कालभैरव ८०
 काश्यप (गो) ३०
 कीर्त्तिवर्मन् (चारा) २८
 कुमारिखैल (गा) ३१
 कुरुवल्लगे (देश) ६३, ६४
 कृपटोग्गरिका (गा)
 रुष्णराज (रारा) १७
 रुष्णराज ३ रा (रारा) ५१
 कैकल (देश) ३०
 कौकण (देश) ११
 कौकणेश्वर (२ रा जयकेशिन्) १२
 कोप्पडा (गा) ३२
 कोरवळि (गा) ६४
 कोरलूरु (गा) ३२

क = कदंब, कु = कुल, गा = गांव, गो = गोत्र, चा = चालुक्य, ती = तीर्थकर,
 दे = देव, न = नदी, ना = नाणें, प = पर्वत, ममं = महामंडलेश्वर, या = यादव,
 रा = राजा, रारा = राष्ट्रकूट राजा, लो = लोक, वि = विषय

क्षेयिदेव ६३
 गंग (रा) १८
 गंगिदेव ६३
 गजमल्ल (ना) ६२
 गणपति ६५
 गद्याण (ना) ६२
 गलगेश्वर (दे) १२
 गूर्जर (रा) १९ (लो) ६२
 गोदूणमिष्टा (गा) ३२
 गोदावरी (न) ३०
 गोवर्धन ५
 गोविंदराज ३ रा (रागा) १९, २०
 गौड (संघ) ५१
 चट्ट ६४
 चट्टिसेट्टि ६५
 चमुंडरस नायक ६५
 चंमुराणे ६४
 चाडिसेट्टि ६५
 चालुक्य (कु) ११, १७, २८, ४९, ५२
 ८९
 चिंचवळि (गा) ६४, ६५
 चेर (लो) २९
 चैत्र (पर्व) १२
 चोल-ळ (कु) ११, २९, ६२
 जंगमभारती (पदवी) १३
 जज्जुगी नायक ६५
 जतलट्ट ६२
 जयकेशिन् १ ला (कग) ११
 जयकेशिन् २ रा (कग) ११, १२
 जवल ग्रामे (गा) ३१
 जोहदेव ६३

जोहदेव सर्वाधिकारी ९
 जोहसेट्टि ६४
 जोगमरस (मम) ८०
 संहेश्वर (दे) ६५
 तंमय नायक ६५
 निधि १-२, १२; ५-८४; ११-६२,
 ८३; १२-७४; १३-८२; १५-५२;
 ३०-२१, ३०
 तिपुरेय नायक ६४
 तेर-तेर (गा) ८४
 तैत्तिरीय (शास्त्रा) २०
 तुंगभद्रा (न) १९
 तुंगि (गा) ३१
 तुंगतूह (गा) ६४
 त्रिलोचन (करा) ११
 त्रैलोक्यदेव १३
 दरियूरु (गा) ५२
 दाम (ना) २, ६२
 दामोदरपंडित ९
 दामोदरदंडनायक ६५
 दायिय नायक ६२
 दाहळ (देश) ६२
 दिलीप (रा) २८
 देगावे (गा) ६४
 देवपमहलेय ६२
 देवभावी ६३
 देवेय साहणि ६२
 द्वारावाति (गा) ६२
 धानर (गा) ३१
 धारावर्ष (रारा) २०

क = कदंब, कु = कल, गा = गांव, गो = गोत्र, चा = चालुक्य, ती = तीर्थका
 दे = देव, न = नदी, ना = नाणें, प = पर्वत, मम = महामहलेश्वर, या = यादव
 रा = राजा, रारा = राष्ट्रकूट राजा, लो = लोक, वि = विषय

धोर (रारा) १८
 नकरेगुम्भलु (गा) ३२
 नगरशैगे (गा) ३०
 नंद्याल (गा) ३०
 नरसिंह (चारा) ४९
 नरसिंह २ रा (चारा) ५०
 नलंदे (?) ३१
 नारविगावे (गा) ७४
 नारायणदेव ६३
 निम्बस्थालि (गा) २०
 निरुपम (रारा) १८
 निर्वर्तन (जमिनीचें माप) ५, ८२, ९०
 नीतण (जमिनीचें माप) ८२
 नेमिदेव ५१
 पत्थरिगे (गा) ६४
 परमर्दि (चारा) ८९
 परशुराम (दे) १२
 परवद्या (गा) ३२
 पलसी (देश) १२
 पल्लव (लो) १९, २९
 पवित्र (पर्व) १२
 पाडे (नाड) ७४
 पांड्य (रा) २९
 पापविनाशन (दे) ९०
 पापवीहरि (गा) ५
 पार्श्वनाथ (ती) ८४
 पुलकेशिन् (?) (चारा) २८
 पुलगुम्भेकरे (गा) ३२
 पूज्यपाद स्वामी ८३
 पूर्णजा ६०-६३
 पेह्ण (कवि) ५३

पोदन (गा) ४९
 पोरगावे (गा) ६५
 बह्नुला (न) २०
 बह्नुला (वि) २०
 बह्नुलावार (गा) २०
 बाइदे ३० राणे ९
 बिज्जअट्टयण ६३
 बिज्जराणे ६३
 बिबदळे (गा) ६४
 बह्निग १ ला (चारा) ४९
 बद्यग २ रा (चारा) ५०, ५२
 ब्रह्मदेवराणे ९
 भंडिवण (अरण्य) ७३
 भद्रदेव ४९-१ ला (चारा) ४९
 भद्रदेव २ रा (चारा) ५०, ५२
 भीम (चारा) ४९
 भीमनाथ ऊर्फ भीमेश्वर (दे) ७३
 भूलोकमल्ल (चारा) ८९
 मंगळवाड (गा) ७३
 मत्तर (जमिनीचें माप) ६२-६५, ७४
 मंनेय ६४
 मयूरखण्डी (गा) २०
 मलप्रहारिणी (न) १२
 महि (ही) धर २०
 माइदेव ९
 मानव्य (गो) २८
 माण (देश) ९
 माधवनायक २
 माध्वंविन (शास्त्रा) ५
 मारडदेव (करा) २
 माराशर्व (रा) १९

ऋ = कर्कश, कु = कुल, गा = गाव, गो = गोत्र, चा = चक्रवर्त्य, मी = मीथक
 शै = शैव, न = नदी, मा = मार्ग, प = पर्वत, मम = मरामेहकोष, वा = वायव्य,
 रा = राजा, राश = राक्षस सजा, लो = लोका, वि = विषय,

नलिव (देश) ३०, ६२

नील

आश्विन २, ७

आषाढ २१

ज्येष्ठ ९

पौष ७४

फाल्गुन १२, ३०, ८३

भाद्रपद ८४

माघ ६२

वैशाख ५२, ८३

माहेश्वर (गण) ६०

मुचुंगुर्गकि (गा) ३२

मुंजळे (गा) ६३

मुंडि (गा) ३०

मूल (संघ) ८३

यशोदेव ५१

यशोधरचरित (ग्रंथ) ५१

यादव (कु) १९, ६२, ७१

युद्धमल्ल १ ला (चारा) ४९

युद्धमल्ल २ रा (चारा) ४९

युद्धमल्ल ३ रा (चारा) ४९

रवळपळ (गा) ६४

राजउरा (गा) २१

रामचंद्रदेव (याग) ७, ९

रामदेव १३

राम पुण्यवल्लभ ३१

रायपितामह (पदवी) ११

रायसेट्टि ६४

राष्ट्रकूट (कु) १९, ५०,

रोपाक द्वादश (वि) ५२

रेव ५३

रेव ६४

लक्ष्मादेवी ६३

लत्तलौर (गा) ८९

लळिगे (गा) ६४

लाहिदेव ६५

लाहिपनायक २

लेंबुळपाटक (गा) ५२

लोकायिका ५०

वटेश्वर (द्) ९

वत्स (गो) २०

वत्सराज २२

वत्सराज (रा) १८

वनिकटपुल्ल (गा) ५२

वरग्राम (गा) २०

वधमान (ती) ८३, ८४

वर्ष २७ (गज्याभिषेकाचे) ७१

वादैर्य २१

वामननायक ६४

वार

गुरु २, ८२ बुध ५२, ८३ रवि ३०

शनि १२, ८४ सोम ६२, ७१, ७२

वारिमल्लोज ८०

वारिस्तळे (गा !) ८०

वार्गीसेर (गा) २१

वासुदेव ६४

विक्रमादित्य (चारा) २९

विक्रमादिष्म (ममं) ६३

विजयादित्य (करा) ११

विजयादित्य (चारा) ३०

विद्यानंदस्वामी ८३

विनयादित्य (चारा) ३०

क = कंद्य, कु = कुल, गा = गाव, गो = गोघ, चा = चालुक्य, नी = नीर्यकर,
दे = देव, न = नदी, मा = माणें, प = पर्वत, मध = महाभंडोकर, वा = वाक्य,
रा = राजा, रारा = राष्ट्रकूट राजा, लो = लोक, वि = विषय

विन्ध्य (प) १९
 वरि नागरस ६०, ६२, ६३
 वीसोवे (ना) २
 वेगि (देश) ४९
 वेलापूर (गा) ९
 वेळालपट्ट (गा) ५२
 वरिवल (गा) ३१
 व्यतिपात (योग) ३०, ६२
 व्रीहि (करण) ३०
 शक ५२०-३०, ७३२-२१, ८८८-५०
 १०४९-८५, १०५५-१२, १०८६-२,
 ८२११६१-२, १२०७-६, १२२२-९,
 १३१३-८३, १५२०-८४
 शिवशक्ति १२
 शुभधाम (जिनालय) ५२, ५३
 शौनक (गो) ५
 श्रीधर २०
 श्रीपति प्रभुणे ७
 श्रीभवन (गा) १९
 संकमदेव ६३
 संकमदेव (करा) ७४
 संकेय साहणि ६२
 संस्तरदेव ६४
 संगम ४९
 सपादलक्ष (देश) ४९
 सखि (देश) ३२, ५२
 संवत्सर- आनंद ३० क्षय ५२ सागण २
 पार्थिव ६ प्रजापति ८३ प्रमादि १२
 प्लवंग ८५

विकारिन् ४ विजय ७४ विलंबिन् ८४
 व्यय ७१ शार्वारिन् ९ सर्वधारिन् २१
 सिद्धार्थिन् ६२ सुभानु ८२
 सहा (प) १२
 सिंघण (यारा) ६२
 सिरियादेवी ६३
 सिंहेय साहणि ६३
 सिंहण (यारा) ७१, पहा सिंघण
 सीलूपंडित ५
 सिद्ध सोमनाथ (दे) ६०-६४
 सिद्धेश्वर (दे) ६१, ६५, ९०
 सुभाषिते ५१
 सूर्यग्रहण १२, २१, ३०
 सूर्यवंश ४९
 सोइजण (गा) ६३
 सोइदेव ६२
 सोमदेव १३
 सोमदेव सूरी ५१, ५२
 सोमनाथ ६५
 सोयि-वि देव (करा) ७१
 स्याद्वादोपनिषत् ५१
 हारीति २८
 होइसण (कु) ६२
 होन (ना) ६२, ६५
 हूळजे ६३
 हेमाडि पंडित ७

क = कदंब, कु = कुल, गा = गांव, गो = गोत्र, चा = चालुक्य, ती = तीर्थकर,
 द = देव, न = नदी, ना = नाणें, प = पर्वत, ममं = महामंडळेश्वर, या = यादव,
 रा = राजा, रारा = राष्ट्रकूट राजा, लो = लोक, वि = विषय

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-पुरस्कृत-ग्रंथमाला

ह्या मालेंतील ग्रंथ सभासदांस मोघदल्यांत मिळत नाहीत; सबलतीनें मिळतील.

- (१) मठगांवचा शिलालेख आणि ब्राह्मण सामंत राजवंश (पृ. २४३-रा. ब. वा. अ. बांबर्डेकर. रु. २ व रु. १८१४)
- (२) पणालपर्वतग्रहणाख्यानम् (मूळ व भाषांतर) = शिवाजीची पन्हाळ्यावरील स्वारी (पृ. ५०-स. म. दिवेकर. रु. ८१० व ८८)
- (३) श्री शिवभारत (कवीद्र परमानन्दरुत) मूळ व मराठी भाषांतर (पृ. ५०५-स. म. दिवेकर. रु. ६ व ५८१२)
- (४) शिवचरित्रप्रदीप (पृ. ३२५-द. वि. आपटे. व स. म. दिवेकर, कागदी व कापडी. रु. ३॥ व ४ आणि रु. ३॥ व ३॥)
- (५) हिंदी शिल्पशास्त्र भाग १ ला. (पृ. २००-कै. रा. सा. रु. वि. वझे रु. ३ व रु. २)
- (६) शिवकाळीन जंजी शके १५५१-१६५० (पृ. २००-कै. ग. स. खरे रु. ५)
- (७) साधन-चिकित्सा (पृ. ३२०-वा. सि. बेन्द्रे. रु. ३॥ व रु. ३)
- (८) ऐतिहासिक पोवाडे (पृ. ६१५-य. न. केळकर. रु. ३ व रु. २॥)
- (९) वाठारकर निर्बाळकर-इतिहास (पृ. ३०० रु. १॥ व १८३०३)
- (१०) भूतेश-आख्यान (पृ. ७५ ८१२ व ८१०)
- (११) कन्हाड, (पृ. ५४-य. रा. गुप्ते, बी. ए. ८८)
- (१२) ऐतिहासिक प्रस्तावना (पृ. ६००-कै. वि. का. राजवडे रु. ३ व २८६ ८६)
- (१३) राजवाडे यांचे संकीर्ण निबंध (पृ. २९१ श्री. शं. ना. जोशी रु. २ रु. १॥)
- (१४-१६ तयार नाहीत.)
- (१७) पुरंदरे-दमर, भाग २ रा. उत्तर पेशवाईतील पत्रव्यवहार (रु. ३ व रु. २॥)
- (१८) The Deliverance or the Escape of Shivaji the Great from Agra (R. S. G. K. Deshpande रु. ३ व रु. २॥)
- (१९) लोककथा, पुस्तक १ लें (शं. ग. दाते कापडी कागदी रु. १॥ व रु. १, ११ व ८१४)
- (२०) पानसे घराण्याचा इतिहास (रा. ब. पानसे रु. ३ व रु. २॥)
- (२१) कै. वासुदेवशास्त्री खरे-चरित्र (दा. मो. भट रु. २॥ व रु. २॥)
- (२२) लोककथा भाग २ रा. (पृ. ८०-श्री. शं. ग. दाते रु. १८८ व १८४ व १८४ व १८४)
- (२३) संपूर्ण भूषण (पृ. २३०-श्री. रा. गो. काटे-रु. १८८ व १८४)
- (२४) शिवचरित्रसाहित्य खंड ३ रा (पृ. २८२-श्री. शं. ना. जोशी व श्री ग. ह. खरे रु. ३ व रु. २८८).
- (२५) राजधानी रायगड (पृ. १६४-श्री. वि. वा. जोशी. रु. १ व ८१२)
- (२६) Shivaji the Founder of Maratha Svaraja (pp. 410 -C. V. Vaidya Rs. 3 and Rs. 2-8-0)
- (२७) आळंदी (पृ. २०-श्री. ग. ह. खरे ८२)
- (२८) मठगांवचा शिलालेख आणि कुडाळप्रांताचा प्राचीन इतिहास (पृ. १६५-अ. ब. वालावलकर रु. १८२ व ८१२)
- (२९) पुरंदरे दमर भाग ३ रा (पृ. २५०-श्री. रु. वा. पुरंदरे ३ रु. व रु. २८८)
- (३०) मध्वमुनीश्वराची कविता (पृ. २५८-श्री. प्र. व्यं. गुळ्या ३ व २८८)
- (३१) मराठ्यांच्या उत्तरेकडील मोहिमा (पृ. ९०-श्री. वि. गो. दिघे रु. १ व ८१२)
- (३३) ज्ञानप्रदीप (पृ. १२५-प्रो. द. वा. पोतदार रु. १ व ८१२)

Ready for Sale.

We have got a few sets of the following books for sale at a considerably reduced price. We hope the public will take advantage of the opportunity.

- No. I Selections from the Bombay Secretariat Records :
Home Series Vol. I (Surat letters 1630-1700;
Bombay letters 1677-1742; Surat Diaries 1660-
1781); pp. 450; price Rs. 5.
- No. II Selections from the Bombay Secretariat Records :
Home Series Vol. II (Bombay Diaries 1722-1788
with 7 appendices); pp. 450; price Rs. 5.
- No. III Index to selections (Bombay Secretariat
Records); Maratha Series Vol. I Part I, II, III;
Home Series Vol. I and II; price Re. 1.
- No. IV Selections from 'Travels and Journals' (From
the Bombay Secretariat Records) pp. 253;
price Rs. 4.

The whole set will be sold for Rs. 10 and the members of the Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala will get it at the concession rate of Rs. 5 per each.
